

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Тетяна Козлова

ІКОНІЧНІСТЬ У ЛЕКСИЦІ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАМОВИ

Монографія

Запоріжжя • 2015

УДК 811.1/.2'0'373(049)
ББК 81.40-0-3я91
К59

Рекомендовано до друку
вченою радою ДВНЗ “Запорізький національний університет”
(протокол № 12 від 23 червня 2015 року)

Рецензенти: **В. І. Кушнерик** – доктор філологічних наук, професор
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича);
А. М. Приходько – доктор філологічних наук, професор
(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара);
В. Г. Таранець – доктор філологічних наук, професор
(Міжнародний гуманітарний університет).

Козлова Т. О.

К59 Іконічність у лексиці індоєвропейської прамови : монографія /
Тетяна Олегівна Козлова. – Запоріжжя : Кругозір, 2015. – 612 с.
ISBN 978-617-7353-05-VII

У монографії розглядаються проблеми іконічності мовних знаків. Встановлюються формально-змістові кореляції в лексиці індоєвропейської прамови, висвітлюється їх природність у цій історично старшій системі. Схарактеризовано специфіку використання іконічного способу вербалізації концептів індоєвропейської протокультури.

Для фахівців із лінгвістики, семіотики, культурології, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів.

УДК 811.1/.2'0'373(049)
ББК 81.40-0-3я91

ISBN 978-617-7353-05-VII

© Т. О. Козлова, 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ	6
ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ІКОНІЧНОСТІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ	22
Вступні зауваження	22
1.1. Лінгвофілософські концепції вмотивованості зв'язку позначуваль- ного й позначуваного	23
1.1.1. Античні погляди на вмотивованість імені	23
1.1.2. Середньовічні теорії знака	33
1.1.3. Концепції Нового часу	36
1.1.3.1. Іконічність в контексті коеволюції пізнання й мови	39
1.1.3.2. Основні положення теорії іконічності	61
1.2. Вербальні маніфестації іконічності	71
1.3. Іконічний знак в аспекті співвідношення мовної та когнітивної структур	85
1.4. Не/прозора реалізація квантитативного та інверсивного принципів іконічності	94
1.4.1. Редуплікація як засіб експлікації змістової ознаки ‘збільшення’	94
1.4.1.1. Поняття редуплікації та її структурні типи	95
1.4.1.2. Джерела й шляхи формування редуплікації	97
1.4.1.3. Чинники формування редуплікованих основ	98
1.4.1.3.1. Когнітивні чинники	98
1.4.1.3.2. Соціокультурні чинники: мовні контакти	101
1.4.1.3.3. Психологічні чинники й стимули внутрішньомовного розвитку	104
1.4.1.4. Функції іконічної редуплікації	107
1.4.1.5. Імітативна редуплікація в назвах дитячих ігор	119
1.4.1.6. Демінутивне значення редуплікації	128
1.4.1.7. Редуплікація, вмотивована делімітативним значенням	133
1.4.2. Позиційна перестановка складників як засіб експлікації змістової ознаки ‘інверсивність’	137
1.5. Еволюційно-адаптивна роль іконічності в процесах невербальної та вербальної комунікації	150
1.5.1. Іконічність жестової комунікації	151
1.5.2. Вияви іконічності на ранніх етапах онтогенезу мовленнєвої діяльності та еволюції мови	162

1.5.3. Іконічність у контактних мовах	168
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРА СЛОВА В ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПРАМОВІ ..	175
Вступні зауваження	175
2.1. Базисні компоненти плану вираження	179
2.1.1. Фонологічна типологія індоєвропейської прамови	179
2.1.2. Особливості фонетичного аранжування слова в індоєвропейській прамові	193
2.1.2.1. Частотність кореневих ініціалей та оптимальні пучки диференційних ознак фонем	193
2.1.2.2. Синтагматика фонем у праіндоєвропейських коренях та її обмеження	201
2.1.2.3. Гетерогенні та гомогенні синтагми маргінальних приголосних у праіндоєвропейських коренях	210
2.1.2.4. Порядок розташування маргінальних консонантних складників залежно від артикуляційної ознаки 'місце творення'	215
2.2. Основні структурні модифікації кореня в індоєвропейській прамові	218
2.2.1. Прості та складні моделі фонетичної структури етимонів	218
2.2.2. Головні структурні модифікації коренів	221
2.2.3. Залежність модифікацій від ступеня узагальненості значень ...	225
2.3. Базисні компоненти плану змісту	238
2.3.1. Проблеми реконструкції значень етимонів	238
2.3.2. Основні принципи структурної організації лексики індоєвропейської прамови	249
2.3.2.1. Тематична орієнтація лексики	249
2.3.2.2. Синкретизм значень коренів	264
2.3.2.3. Основні типи синкретсемії	271
2.3.2.3.1. Синкретсемія на основі класифікаційних концептуальних зв'язків	271
2.3.2.3.2. Синкретсемія на основі імплікаційних концептуальних зв'язків	283
2.3.2.3.3. Когнітивна й прагматична орієнтація синкретсемії ...	290
2.3.2.3.4. Просторово-темпоральна безперервність синкретем .	294
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ІКОНІЧНОСТІ У ФОРМУВАННІ ПРАІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ ЕТИМОНІВ ТА ЇХ РЕФЛЕКСАЦІЇ	308
Вступні зауваження	308
3.1. Формально-змістові фігури, утворені варіюванням маргінальних складників коренів	314

3.1.1. Кореневі ініціали та реалізація іконічного принципу ‘спільна форма : спільний зміст’	314
3.1.2. Кореневі термінали та реалізація іконічного принципу ‘варіативність форми : варіативність змісту’	328
3.2. Кількісні чергування голосних як експлікація змістової ознаки ‘збільшення / зменшення’	332
3.3. Іконічна метатеза та актуалізація принципу інверсивності	357
3.4. Умотивована редуплікація в індоєвропейській прамові	366
3.4.1. Загальна характеристика редуплікованих основ	366
3.4.2. Звуконаслідувальна редуплікація	371
3.4.3. Кінетична редуплікація	376
3.4.4. Назви спорідненості	378
3.4.5. Редупліковані дієслова у праіндоєвропейській та готській мовах	388
3.4.6. Формально-змістові фігури на основі редуплікації в індоєвропейській прамові	393
3.5. Іконічність а/симетричної структури праіндоєвропейських коренів	395
3.5.1. Кількісна а/симетрія структури коренів і кодування синкретичного значення ‘роз’єднання / з’єднання’	395
3.5.2. Особливості значень, вмотивовуючих якісну а/симетрію структури коренів	397
3.6. Імплікація форми й змісту в аспекті історичних змін: ізоглосикентум і сатем в індоєвропейських мовах	400
3.7. Роль іконічності в організації мовної картини світу: фоносемантичні функції ініціальних звукосполучень <i>gn-</i> , <i>kn-</i> , <i>hn-</i> у давньоісландській мові	408
ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ	429
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	440
СПИСОК ДОВІДКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ	518
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ	534
ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАЦІЙ.....	540
ПОКАЖЧИК МОВ І ДІАЛЕКТІВ	542
ДОДАТКИ	560

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ

Скорочення ремарок

анат. — анатомічне	інтенс. — інтенсивне / інтенсивно-ітеративне значення
арх. — архаїчне	ірон. — іронічне слово
архіт. — архітектурне	іст. — історичне
бот. — ботанічне	ітер. — ітеративне значення
букв. — буквально	кауз. — каузатив, каузальний
в.ст. — вищий ступінь	класич. — класичний
взаємн. — взаємне (реципрокальне) значення	кличн. — кличний відмінок
військ. — військове	культ. — культовий вираз
вказ. — вказівний, вказівне слово	лайл. — лайливе слово, вираз
геогр. — географічне	лінгв. — лінгвістичне
грам. — граматичне	ЛСВ — лексико-семантичний варіант
дв. — двоїна	мед. — медичне
дет. — детально	міф. — міфологічне
див. — дивись	мн. — множина
діал. — діалектне слово	можл. — можливо
дієприкм. — дієприкметник	мор. — морська справа
дієсл. — дієслово	мпас. — медіопасив
досл. — дослівно	МФА — Міжнародний фонетичний алфавіт
експр. — експресивне слово	наз. — називний відмінок
енклт. — енклітика, енклітична частка	найв.ст. — найвищий ступінь
еп. — епічний, характерний для епосу	недок. — недоконаний вид
жарт. — жартівливе слово, вислів	неперех. — неперехідне дієслово
жін. р. — жіночий рід	непрям. — непрямий відмінок
займ. — займенник	одн. — однина
запереч. — заперечний	окличн. — окличний
заст. — застаріле слово	ос. — особа
збірн. — збірне значення	пас. — пасивний стан
зворотн. — зворотній	пд. — південне
зменш. — зменшувальна форма	перев. — переважно
зневажл. — зневажливе слово, вираз	перен. — переносне значення
зоол. — зоологічне	перех. — перехідне дієслово
ІЕГ — історико-етимологічне гніздо	пестл. — пестливе слово, вираз
ієрогл. — ієрогліфічне письмо	пн. — північне
ІКМ — ідеалізована когнітивна модель	поет. — поетичне слово, вираз
ім. — іменник	поліг. — поліграфічне
імпер. — імператив, наказовий	пор. — порівняй, порівняймо

презирл. – презирливе слово, вираз
 прийм. – прийменник
 приказ. – приказка
 прикм. – прикметник
 присл. – прислівник
 прізви. – прізвисько
 ритор. – риторичне
 род. – родовий відмінок
 розм. – розмовне слово, вираз
 рун. – рунічне
 с.р. – середній рід

a (лат. *ante*) – до, перед
 ABS (англ. *absolutive*) – абсолютив
 ACC (англ. *accusative*) – акузатив /
 знахідний відмінок
 Adj_{POSSESSIVE} (англ. *possessive adjective*) – прикметник із
 посесивним значенням
 ADV (англ. *adverb*) – прислівник
 AOC (англ. *aorist converb*) – конверб
 у формі аориста
 AOR (англ. *aorist*) – аорист
 AUX (англ. *auxiliary*) – допоміжний,
 додатковий
 C (англ. *consonant*) – приголосний
c (лат. *circa*) – приблизно, біля
 CASE (англ. *case*) – відмінок
 CL (англ. *noun classifier*) –
 класифікатор іменника
 CONJ (англ. *conjunction*) – сполучник
 DAT (англ. *dative*) – датив /
 давальний відмінок
 DEF (англ. *definite*) – означений
 DET (англ. *determinative*) –
 детермінатив
 DIR (англ. *directional marker*) –
 маркер напрямку руху
 DUAL (англ. *dual*) – двоїна
 ERG (англ. *ergative*) – ергатив

СК – семантичний клас
 сленг. – сленгізм
 субст. – субстантивація
 сх. – східне
 т.с. – те саме
 уроч. – урочисте, піднесене слово,
 вираз
 філос. – філософське
 част. – частка
 чол.р. – чоловічий рід

EXPPERF (англ. *experiential perfect*) – досвідний
 (емпіричний) перфект
 GEN (англ. *genitive*) – генітив
 H (англ. *high tone*) – високий тон
 HL (англ. *high-low tone*) – високий-
 низький (тони)
 IMPERF (англ. *imperfect*) –
 імперфект
 L (англ. *low tone*) – низький тон
 LOC (англ. *locative*) – локатив
 N (англ. *noun*) – іменник
 N_{ABSTRACT} (англ. *abstract noun*) –
 іменник з абстрактним
 значенням
 NEG (англ. *negation*) – заперечення
 NFUT (англ. *non-future tense*) –
 немайбутній час (видо-часова
 форма, яка представляє дію як
 актуалізовану в минулому або
 теперішньому, але не
 у майбутньому)
 NMLZ (англ. *nominalizer*) – маркер
 номіналізації
 NOM (англ. *nominative*) – номінатив
 NONH (англ. *non-human*) – маркер
 ‘який не належить до
 людського роду’
 O / OBJ (англ. *object*) – додаток;
 об’єктний

OSV (англ. object subject verb) –
 порядок слів “додаток –
 підмет – присудок”
 OVS (англ. object verb subject) –
 порядок слів “додаток –
 присудок – підмет”
 P (англ. possessor) – посесор
 PART (англ. participle) –
 дієприкметник
 PAST (англ. past) – минулий час
 PER (англ. personal marker) – маркер
 особи
 PERF (англ. perfect) – перфект
 PL (англ. plural) – множина
 POSS (англ. possessive) – посесив
 PREP (англ. preposition) –
 прийменник
 PRO (англ. pronoun) – займенник
 PROL (англ. prolative) – пролатив
 PROG (англ. progressive) –
 прогресивна форма /
 континуатив
 RDP (англ. reduplication) –
 редуплікація

REC (англ. reciprocal) – реципрок;
 взаємний
 REFL (англ. reflexive) – зворотний,
 рефлексивний
 REL (англ. relativizer) – маркер
 релятивізації
 S (англ. subject) – підмет, суб’єкт
 SG (англ. singular) – однина
 SOV (англ. subject object verb) –
 порядок слів “підмет –
 додаток – присудок”
 Suff (англ. suffix) – суфікс
 SVO (англ. subject verb object) –
 порядок слів “підмет –
 присудок – додаток”
 TOP (англ. topic) – топик
 V (англ. vowel) – голосний
 V / VB (англ. verb) – дієслово
 VOS (англ. verb object subject) –
 порядок слів “присудок –
 додаток – підмет”
 vs (лат. versus) – на відміну від;
 у порівнянні з

Скорочення назв мов, наріч і діалектів

абаз. – абазинська мова
 абж. – абжуйський діалект
 абх. – абхазька мова
 ав. – авестійська мова
 австрал.англ. – англійська мова
 Австралії; австралійський
 варіант англійської мови
 ад. – адигейська мова
 адз. – діалект адзюбжа
 ак. – аккадська мова
 алб. – албанська мова
 алс. – мова алсі
 алт. – алтайська одиниця

амер.англ. – англійська мова США,
 американський національний
 варіант англійської мови
 англ. – англійська мова
 аніш. – мова анішнаабе /
 анішнінаабе
 анн. – аннобонська мова
 араб. – арабська мова
 атт. – аттичний діалект
 африк. – мова африканс
 ахчп. – діалект ахчипсів
 ачан. – діалект ачандара
 балт. – балтійські мови
 баск. – баскська / баскійська мова
 бат. – батумський діалект

бз. — бзибський діалект
 біс. — біслама
 болг. — болгарська мова
 бор. — борецькі мови
 бр. — білоруська мова
 браз.порт. — португальська мова
 Бразилії
 брет. — бретонська мова
 брит. — бриттські мови
 брит.англ. — англійська мова
 Великобританії, британський
 національний варіант
 англійської мови
 бурят. — бурятська мова
 вал. — валлійська (кімрська, уельська)
 мова
 вед. — ведичний / ведійський
 (санскрит)
 вірм. — вірменська мова
 вл. — верхньолужицький варіант
 лужицької мови
 в.-таум. — мова ваеакау-таумако
 габр. — габріеліно
 гав. — гавайська мова
 гав.підж. — гавайський піджин
 гал. — галльська мова
 галат. — галатська мова
 гел. — гельська мова
 герм. — германські мови
 гол. — голландська мова
 гот. — готська мова
 гр. — грецька мова
 дагур. — дагурська мова
 дангл. — давньоанглійська мова
 дат. — датська мова
 дбрет. — давньобретонська мова
 дбрит. — давньобритська мова
 двн. — давньоверхньонімецька мова
 дгр. — давньогрецька мова
 ддат. — давньодатська мова
 дінд. — давньоіндійська мова

дірл. — давньоірландська мова
 дісл. — давньоісландська мова
 дкорн. — давньокорнська мова
 днорв. — давньонорвезька мова
 дор. — дорійський діалект
 дперс. — давньоперська мова
 др. — давньоруська мова
 дс. — давньосаксонська мова
 дсканд. — давньоскандинавська мова
 дфриз. — давньофризська мова
 дшв. — давньошведська мова
 дяп. — давньояпонська мова
 евенк. — евенкійська мова
 еол. — еолійській діалект
 євраз. — євразійські мови
 зхгерм. — західногерманські мови
 івр. — іврит
 іє. — індоєвропейська прामова (пра-
 /протоіндоєвропейська мова)
 іллір. — іллірійська мова
 ілок. — ілоканська мова
 індон. — індонезійська мова
 інуїт. — інуїтська мова
 іон. — іонійський (іонічний) діалект
 ірл. — ірландська мова
 ісл. — ісландська мова
 ісп. — іспанська мова
 іт. — італійська мова
 йід. — мова йідінь
 к.-зир. — комі-зирянський діалект
 каб. — кабардинська мова
 калм. — калмицька мова
 кариб.англ. — карибський варіант
 англійської мови
 кариб.англ.кр. — карибський
 англоосновний креол
 каріок. — каріокський діалект
 кит. — китайська мова
 кирг. — киргизька мова
 клал. — мова клалам
 кор. — корейська мова

курд. — курдська мова
 кхв. — мова кховар
 лат. — латинська мова
 лит. — литовська мова
 лтс. — латиська мова
 лув. — лувійська мова
 луїз.фр. — варіант французької мови
 Луїзіани (США)
 м. — македонська мова
 мадур. — мадурська мова
 мал. — малайська мова
 малаг. — малагасійська мова
 маньчж. — маньчжурська мова
 мар. — марійська мова
 мегр. — мегрельська мова
 монг. — монгольська мова
 мюр. — мова мюррей
 н. — німецька мова
 неп. — мова непалі
 нз.англ. — англійська мова Нової
 Зеландії, новозеландський
 варіант англійської мови
 нл. — нижньолужицький варіант
 лужицької мови
 норв. — норвезька мова
 нуб. — нубійські мови
 ордос. — ордоський діалект
 ос. — осетинська мова
 оск. — оскська мова
 п. — польська мова
 пабх.-каб. — праабхазо-кабардинська
 одиниця
 пабх.-тап. — праабхазо-тапантська
 (праабхазо-абазинська) одиниця
 палайс. — палайська мова
 палт. — протоалтайська одиниця
 пандж. — панджабі
 паустр. — протоаустрічна одиниця
 паустрон. — протоаустронезійська
 одиниця
 пбалт. — прабалтійська мова

пгерм. — прагерманська мова
 пдабх. — південноабхазькі діалекти
 пдамер. — південноамериканський
 варіант (португальської,
 іспанської мов)
 перс. — перська мова
 пехл. — пехлевійська мова
 пкор. — протокорейська одиниця
 пмонг. — протомонгольська одиниця
 пнг. — мова пенго
 ппнк. — протопівнічнокавказька
 одиниця
 порт. — португальська мова
 пракр. — пракрити
 прус. — (давньо)пруська мова
 псл. — праслов'янська мова
 птунг. — прототунгуська одиниця
 пт.пт. — пітта пітта
 пул.-фульф. — пулар-фульфульде
 пяп. — протояпонська мова
 ренд. — мова ренділле
 ротум. — ротуманська мова
 рум. — румунська мова
 сарам. — сарамаккан
 сангл. — середньоанглійська мова
 санскр. — санскрит
 свал. — середньоваллійська мова
 свн. — середньовірхньонімецька
 мова
 сгол. — середньоголландська мова
 семіт. — семітські мови
 синг. — сингальська мова
 сінх. — сіндхі
 скв. — сквоміш
 скіф. — скіфська мова
 скор. — середньокорейська мова
 сл. — слов'янські мови
 слн. — словенська мова
 слц. — словацька мова
 согд. — согдійська мова
 спабх. — спільноабхазька одиниця

сперс. — середньоперська мова
 стлат. — старолатинська мова
 стлит. — старолитовська мова
 стсл. — старослов'янська мова
 стфр. — старофранцузька
 (давньофранцузька) мова
 стч. — старочеська мова
 сфр. — середньофранцузька мова
 схв. — сербохорватська одиниця
 сяп. — середньоаяпонська мова
 т.-п. — ток-пісін
 т.т. — діалект Тринідаду і Тобаго
 тап. — тапантський діалект
 тел. — телугу
 тиб. — тибетські мови
 ток. — токійський діалект японської
 мови
 тох. А — тохарська А
 тох. Б — тохарська Б
 тох.-оодх. — тохоно-оодхамська мова
 (папаго)
 трум. — трумай
 тюрк. — тюркські мови
 тув. — мова тувалу
 тур. — турецька мова
 тунг. — тунгуська (євенкійська) мова
 удм. — удмуртська мова
 удор. — удорський діалект
 укр. — українська мова
 умбр. — умбрська мова
 ус. — мова усан
 учум. — учуматаку
 фер. — ферійський діалект
 фін. — фінська мова
 фр. — французька мова
 франк. — франкська мова
 фриг. — фригійська мова
 хет. — хетська мова
 цсл. — церковнослов'янська мова
 ч. — чеська мова
 чамор. — мова чаморро

шв. — шведська мова
 швейц.н. — швейцарський варіант
 німецької мови
 шотл.англ. — англійська мова Шот-
 ландії, шотландський варіант
 англійської мови
 шош. — шошонська мова
 ям. — ямайське наріччя
 яп. — японська мова

Умовні позначення

×	— гіпотетична (неіснуюча) форма або значення
†	— мертва мова
—	— протракція
*	— реконструйована одиниця
<	— розвинулося, походить з
>	— розвинулося у
≈	— приблизно
1, 2, 3	— особа
. .	— символи зміни тону

ВСТУП

Явище іконічності, пов'язане з ізоморфізмом форми й змісту та їх мотивацією, має давню традицію вивчення у філософії, семіотиці, мовознавстві. Останнім часом у міждисциплінарних дослідженнях особливо уважно вивчають мовні знаки, зокрема, іконічні, їх типологію та вияви на різних мовних рівнях.

Існування безпосереднього зв'язку між формою та змістом одиниць дискутується у філософії та семіотиці [Eco 1979, с. 191–216; Formigari 2008; Graham 1992, с. 1–139; Metz 1982, с. 217–221; Nöth, 2001; 2008; Sadowski 2003; Sonesson 2001; 2008]. Цей зв'язок аналізують культурологи [Зоткина 2010], етнологи й антропологи [Bustamante et al. 2013], психологи [Meier 2005, с. 214–215; Petitto 1987; Pontecorno 1994].

Дисциплінарні та крос-дисциплінарні дослідження фокусують увагу на проявах іконічності у різних типах знакових систем [Лотман 1998, с. 34–35; 2000, с. 194–202], зокрема, складних багатоканальних [Voltz 2009] та комплексних семіотиках [Фойт 1993; Semiotics ... 1997], що утворюють “континуум культури” [Shapiro 1999, с. 2]: в семіотиці звука (музиці [Ferrari 2013; Maeder 2013; Spaziante 2013]), у візуальних семіотиках зображального мистецтва (живописі, архітектурі [Швыдкая 2009, с. 7–9, 18–22], кіномистецтві [Jost 2001, с. 48–49]), у художніх семіотиках рухів людини (у танці [King 2011, с. 137], балеті, пантомімі, цирку [Bouissac 2010, с. 6]), у ритуально-релігійних семіотичних системах і, звичайно, у семіотиках словесності (поезії [Белехова 2004; Вялікова 2013; Гулідова 2008, с. 10–12; Daintotti 2013; Heusser 2013], прозі, міфологічному епосі, різних жанрах фольклору, зокрема, у таких текстах формульного характеру як замовляння.

Дослідниками доведено основоположну роль іконічності як формо-, структуро- та смислоутворювального принципу, на основі якого суттєво відмінні, але тісно пов'язані явища утворюють єдине ціле. Так, при суміщенні просторових репрезентацій (діаграм, карт) та лінійності у поетичному тексті [Stjernfelt 2013], роль іконічності полягає в експлікації імпліцитних відносин, узгодженні синхронно-часової послідовності інформації.

У музиці швидкий та повільний темп, мажорний або мінорний лад та інші музичні спецефекти взаємодіють із текстом пісень, і, перетворюючись на елементи допоміжного, додаткового коду (“trans-code” [Ferrari 2013,

с. 308]), виконують ілюстративну функцію, сприяють вираженню основної ідеї твору, підсилюють значення слів та додають нових смислів.

Лінгвістичний аспект іконічності висвітлено в численних працях [Akita 2011; Anderson 1998; Cuypere 2008; Elleström 2010; Haiman 1994(б); Nöth 2001; Outside-in... 2005, с. 15–96; Wierzbicka 1985], які спираються на багатовіковий досвід лінгво-філософського вивчення суті мови, її знаково-системного характеру.

Ключовим питанням теорії іконізму є диференціація суміжних, але не тотожних понять – ‘іконічність’, ‘мімезис’, ‘ізоморфізм’, ‘мотивація’, ‘маркованість’ [Cuypere 2008, с. 90; Fischer 2011, с. 55; Herbert 1986; Naturalness... 2008; Steiner 2013].

Особливий науковий інтерес являє актуалізація мовної іконічності [Карабан 1989; Bohr 1991; Elleström 2013; Fischer 2011; Nänny, Fischer 2001], кодуєча техніка [Dressler 1987, с. 104]), принципи іконічності [Cuypere 2008, с. 142–172; Givón 1995; Haiman 1980], типологія іконічних знаків [Colapietro 2011; Cuypere 2008, с. 106–109; Dressler 1987, с. 102; From Sign... 2003, с. 23 – 361; Iconic... 2013, с. 121–162, 263–350; Nänny, Fischer 2009(б); Normann 1999; Outside-in... 2005, с. 97–172, 241–348; Signergy... 2010, с. 129–242; The Motivated... 2001, с. 135–228].

Існування зв'язку між формою (звучанням) та значенням слова доводиться чи спростовується з часів античної греко-латинської традиції й підтримується у сучасних фундаментальних дослідженнях із фоносемантики [Кушнерик 2004]. У цих та інших роботах, що стосуються звукосемантизму, наведено переконливі докази кореляції між акустично-артикуляторними характеристиками субстанції та змістом, які актуалізуються, насамперед, у дирекціональних, локативних, дименсіональних, а також кольоративних та інших значеннях одиниць, умотивованих просторовими координатами артикуляції та акустичними ознаками їх складників.

Дослідження іконічності тривають у напрямку вивчення фонетичної мотивованості одиниць [Nobile 2011; Outside-in... 2005, с. 173–240; Sound... 2006], що коріниться у витоках лінгвогенезу [Sadowski 2001]. Науковці прагнуть з'ясувати роль фоносемантизму в еволюції мовної картини світу [Михалев 2009 (а); 2009 (б)].

Вивчення іконічності на суперсегментному рівні, зокрема, у просодії висвітлює прагматичну роль формально-змістових імплікацій, їхню ефективність у вираженні емоційних та психо-фізіологічних станів для здійснення впливу на реципієнта шляхом використання висоти тону, ритму, інтонаційного контуру. На сьогодні вже доведено порівняно меншу роль

слухової модальності, ніж зорової, у процесі розпізнавання емоцій [див. Prosody... 2013, с. 75–88; 127–148; 161–192].

Сучасні розвідки, які мають на меті дослідити реалізацію іконічності на різних мовних рівнях (див. огляд [Козлова 2013(б)]), спираються на такі концепції: вчення про внутрішню форму слова В. Гумбольдта [Гумбольдт 1984, с. 94–100] та про мовний зміст як форму репрезентації позамовного змісту О. О. Потебні [Потебня 1958, с. 17–19, 72]; теорію відносної мотивованості знака Ф. де Соссюра [Соссюр 1990] (“le signe peut être relativement motivé” [Saussure 1995, с. 181–182]); концепцію Р. Якобсона, яка синтезує ідеї Ч. Пірса та Ф. де Соссюра, не тільки увівши у лінгвістичний обіг семіотичну термінологію, а й звернувши увагу на явище іконічності за межами фонологічного рівня та зробивши поштовх для подальшого розвитку мотивології [Motivation... 2003; Studies... 2004]. Іконічність сьогодні розуміють не лише як фонетичну вмотивованість, а набагато ширше – як умотивованість різнорівневих одиниць мови. Досліджують іконічність у лексиці [Akita 2013; Marttila 2011; Waugh 1994; 1996] та на морфолого-синтаксичному рівні [Form... 1999, с. 345–422; Haiman 1985; 1994 (a); Syntactic Iconicity... 1995]).

Ряд учених пропонують підхід до іконічності як до принципу організації різних груп – лексико-граматичних розрядів, лексичних підсистем.

Зростає кількість праць, у яких проводиться аналіз іконічності у словотворі [Dressler 1987; Form... 1999, с. 307–344; Harm 2003]. Вивчення словотвірної форми передбачає з'ясування принципів моделювання ієрархічної структури дериватів, класифікації похідних на шкалі іконічності, впливу іконічних властивостей утворених форм на процеси функціонування похідної лексики, аналіз іконічних засобів у комунікативно-семіотичному аспекті.

Предметом вивчення стає актуалізація іконічності на синтаксичному рівні як у конкретних мовах, так і в зіставному аспекті на матеріалі різних мов [Haiman 1994a; Iconicity in Syntax... 1985].

Останнім часом значно збільшилася кількість робіт, у яких ведуться спостереження над іконічністю у тексті [Outside-in... 2005, с. 231–348]. Переконаливо доведено, що іконічний принцип відіграє роль структурної організації тексту [Tabakowska 1999] та гіповербалізації у пробудженні читацької рефлексії. З'ясовано важливість іконічності як когнітивного механізму, який забезпечує міжтекстові зв'язки [Hiraga, Ross 2013] і синтез мистецтв, що виявляється в ізоморфізмі літературних творів та інших семіотичних систем [From Sign... 2003, с. 339–361], зокрема, живопису,

музики, кінематографу (див. про створення аудіовізуальних образів та ілюзію реальності, документальності і кінематографічності художнього тексту), храмового мистецтва та міфології. Висвітлено вплив іконічності на регулювання контекстно-визначеного вибору мовленнєвих форм, їх забарвлення та засобів організації у смислове ціле. Тому дослідники, які працюють у царині лінгвокогнітивної поетики, вивчають іконічний потенціал тропів (іронії, хіазму, інверсії, повтору, антитези, оксюморона, гротеска, алітерації тощо) [Маріна 2004; Свірідова 2008; Müller 2001], їх роль у розгортанні образів, актуалізації протилежностей, стимулюванні вражень, емоцій.

У тексті виявляється функціональна спрямованість іконічного знака. Окрім того, що іконічний знак виконує функції смислопородження, організації тексту, він також є зображальним, до певної міри криптолалічним та езотеричним, оскільки забезпечує “приховування” (“утаємнення”) змісту позначуваного, може приглушати позначувані предмет або подію, приховувати причинно-наслідкові зв'язки.

Результативним є використання надбань та методів порівняльно-історичного мовознавства [Joseph 1987; 2006; Liberman 2010]. Іконічність лексичних та фонетичних одиниць усе частіше стає об'єктом зіставних розвідок.

Роботи, виконані в традиціях типологічного мовознавства, містять докази реального існування міжмовного іконізму. Попри типологічні особливості та унікальні фонологічні ознаки кожної мови, навіть у неспоріднених та різноструктурних мовах звукозображення у багатьох випадках мають значний ступінь подібності, що доводить їх універсальний характер. Результати, отримані компаративістами, підтверджують ідентичність принципів сприйняття та вербалізації звучання, що виявляється у наближенні імітованого та використаного для імітації звучання, а також мовному відтворенні повторюваності звучання за рахунок повної та часткової редуплікації.

Очевидними будуть переваги поєднання лінгвосеміотичного, когнітивного та типологічного аспектів у подальшій розробці теорії іконічності. Такий методологічний симбіоз дозволяє розглянути когнітивні процеси, які супроводжують утворення іконічних знаків, з'ясувати механізми взаємодії мовного та ментального простору, встановити, яким чином когнітивні процеси впливають на іконічне кодування, зумовлюючи вербальну експлікацію концептів [Herlofsky et al 2005, с. 1].

Когнітивний аспект вивчення іконічності граматичних конструкцій засвідчує те, як вони профілюють речі або відношення, а конституанти цих

конструкцій актуалізують певний тип концептуальних угруповань [Langacker 1996]. Роботи, виконані у такому аспекті, розхитують догматичність заснованого Ф. де Соссюром і пізніше підтримуваного Н. Хомським [Chomsky 1980, с. 116] принципу довільності мовного знака. Говорячи про форму та значення у природних мовах, Н. Хомський стверджував, що генеративна граматики пов'язує глибинну ("deep structure", тобто суттєве/"kernel" значення вислову) та поверхневу структури ("surface structure", тобто мовний вислів), і через застосування контекстно незалежних, але контекстно сенситивних правил граматичних трансформацій ("grammatical transformations"), глибинна структура актуалізується у нескінченній кількості поверхневих структур ("infinite set of structural descriptions") [Chomsky 2006, с. 97]. Саме тому форма мовного вислову не є вмотивованою значенням.

Дослідження в галузі лінгвістичної типології продемонстрували, що мовні структури є діаграматичними репрезентаціями думок, які вони передають [Haiman 1985; Langendonck 1985]. Ймовірно, особливості реалізації принципів іконічності в мові корелюють із морфологічною [Fischer 2011] і синтаксичною специфікою мови.

Психолінгвістичний аспект формування та функціонування іконічних знаків пов'язаний із дослідженням породження, сприйняття та інтерпретації мовлення, оволодіння мовою у процесі розвитку дитини, а також досліджує мовлення суб'єкта у патологічному стані [Griffith 2010]. Теоретико-експериментальні розвідки в царині психолінгвістики та онтолінгвістики підтвердили наявність іконічності у процесах оволодіння дітьми звуковою (а також жестовою) мовою, усним мовленням та письмом. Доведено, що схильність дітей до іконічності виявляється переважно у частотному використанні ономотопеї на ранніх етапах онтогенезу для позначення аморфних, цілісних ситуацій та поступової тенденції до диференційованого вживання звукоімітацій по відношенню до конкретних референтів.

Поєднання психолінгвістичного та соціолінгвістичного аспектів досліджень уможлиблює ґрунтовне вивчення невербальних знаків комунікації, жестових мов [Frishberg 1975; Herlofsky 2007; 2010; 2011; Kendon 1980(a) – 1980(b); 1988; Klima 1979; Stokoe 1978; 2001], які поглиблюють уявлення про типологію жестових знаків, їх іконічне походження. Висвітлюється роль формально-змістової співвіднесеності у візуальних мовах – більш типологічно близьких системах, порівняно з вербальними мовами. Результати психолінгвістичних експериментів [Petitto 1987] показали, що в процесі оволодіння як звуковою, так і

жестовою мовою, іконічні знаки засвоюються раніше, ніж символи. Проте вони не є істотними, а їх уживання спрямоване на створення додаткових підсистем візуальної та звукової форм комунікації для підвищення ефективності внутрішньогрупового спілкування [Meier 2005, с. 215].

З позицій синергетичного підходу, що постулює залежність успішного існування і розвитку системи від сумісного функціонування її складових у процесі взаємодії цієї системи із середовищем, розкриваються концептуальні, еволюційно-динамічні та процесуально-діяльнісні основи мови. Останнім часом особливо актуальні питання, пов'язані зі становленням “іконічного простору” на архаїчних стадіях розвитку мови, міжрівневими зв'язками та взаємодією одиниць різних підсистем мови, що забезпечують її цілісність і динамізм.

Отже, домінуючі підходи до вивчення іконічності в мові є різними, що пояснюється багатоплановістю і складністю мовного знака як об'єкта вивчення. Цілком очевидно, що зазначені підходи залучаються здебільшого неізолювано, і сучасні розвідки з питань іконічності в мові вирізняються синтетизмом, міждисциплінарністю. Незважаючи на те, що окремі роботи демонструють безсумнівні переваги суміщення лінгвосеміотичної, діяхронічної, типологічної, когнітивної та синергетичної площин, резерви цих галузей усе ще використано недостатньо.

Дослідження іконічності в мові має розгортатися у напрямку вивчення формально-змістових кореляцій у діяхронії. Перспективною вважаємо інтеграцію діяхронічної й синхронічної типології мови, доповнених лінгвокогнітивним та лінгвокультурологічним аспектами. А через реалізацію надбань етимологічних та компаративних досліджень стає можливим з'ясування “природності” історично старших систем, специфіки використання іконічного способу вербалізації архаїчних концептів.

Особливі переваги вбачаємо у використанні матеріалів реконструйованих мов, зокрема, індоєвропейської прамови, спадкоємцями якої є численні писемно документовані дочірні системи. Незважаючи на гіпотетичність реконструкції, індоєвропейську прамову розглядаємо як реальне генетичне джерело та інваріант згодом диверсифікованих мов індоєвропейської сім'ї. Вивчення праіндоєвропейських реконструкцій з огляду на їх формально-змістову умотивованість поглибить сучасні наукові уявлення про еволюцію форм та значень [Lieberman 2009], семантичні універсалиї, особливості ментальності та “образу світу”, що панували в архаїчному суспільстві, уможливить глибше занурення у важливі сфери культури [Gamkrelidze 1982; Benveniste 1995].

Стосовно іконічності етимологія допоможе: (1) знайти відповідь на питання, як історичні фактори впливають і прискорюють семантичні зміни [Lieberman 2008: 46–61]; (2) з'ясувати роль звукозображення (звуконаслідування та звукосимволізму) у розвитку мови [Gazov-Ginzberg 1965; Lieberman 2010; Levitsky 2008]; (3) пояснити “стохастичну природу мови”, можливі (і неможливі) способи репрезентації концептів; (4) з'ясувати закономірності в оманливій хаотичності процесів, які відбуваються у мові.

У книзі проаналізовано іконічні формально-змістові кореляції в лексиці індоєвропейської прамови. Зважаючи на недосконалість реконструкцій і розбіжності в наявних концепціях щодо типологічних ознак фонетичного та лексичного складу індоєвропейської прамови, вважаємо за потрібне залучати й матеріали неіндоєвропейських мов. Сподіваємося, що аналіз прикладів, які наводяться із мов різної типології, нададуть об'єктивності отриманим результатам і висновкам.

У ПЕРШОМУ РОЗДІЛІ монографії викладено загальні питання теорії іконічності, тому ця частина книги є оглядовою, а проблеми, які ґрунтовно проаналізовано в різноаспектних роботах, представлені тезово. Порівняно більше уваги приділено аналізу іконічності в аспекті мовної еволюції. Розглянуто вияви іконічності в мові й мовленні. Представлено всебічний аналіз реалізації квантитативного та інверсивного принципів іконічності, висвітлено окремі проблеми співвідношення мовної та когнітивної структур.

У ДРУГОМУ РОЗДІЛІ проаналізовано структуру праіндоєвропейських одиниць, звернуто увагу на особливості їх фонетичної та морфологічної будови, яка, як ми намагаємося довести, виявляється специфічно умотивованою змістом, віддзеркаленим у ній.

У ТРЕТЬОМУ РОЗДІЛІ визначено актуальні для праіндоєвропейської системи формально-змістові фігури, які утворились завдяки відповідності між матеріальною оболонкою мовного знака та його внутрішнім наповненням.

У монографії вперше здійснена спроба пояснити чинники і механізми мовних змін, яких зазнала система значної діяхронічної глибини. Висувається гіпотеза про вмотивованість формальних (фонетичних) ізоглос кентум і сатем зсувами у когніції мовців і, як наслідок, семантичними трансформаціями в лексиці.

У прикінцевій частині монографії на прикладі давньоісландської мови продемонстровано роль звукозображення у системній організації мовної

картини світу, збереженні і трансляції у лінгвокультурній традиції стереотипних уявлень про будову Всесвіту.

Завершують текст монографії ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ.

Книга містить ДОДАТКИ і ПОКАЖЧИК МОВ, факти з яких у ній було використано.

СЛОВА ПОДЯКИ

Зацікавленість авторки проблемами розвитку мови формувалася під впливом її учителів і наставників, передовсім засновника вітчизняної школи фоносемантики, провідного фахівця з германського мовознавства, талановитого вченого доктора філологічних наук, професора Віктора Васильовича Левицького, чий лекції пощастило слухати упродовж навчання у Чернівецькому державному університеті.

Окремі слова подяки висловлюємо доктору філологічних наук, професору Валентині Іванівні Скибіній і доктору філологічних наук, професору Володимиру Миколайовичу Манакіну, під керівництвом яких у Запорізькому національному університеті і було розпочато наші наукові пошуки. Щиро дякуємо професорам за підтримку у нашій дослідницькій діяльності.

За приділену увагу і слушні зауваження сердечно дякуємо шановним рецензентам:

доктору філологічних наук, професору Валентину Григоровичу Таранцю,

доктору філологічних наук, професору Володимиру Івановичу Кушнерику,

доктору філологічних наук, професору Анатолію Миколайовичу Приходьку.

Глибоку вдячність висловлюємо професорові Амстердамського університету О. Фішер за дружню підтримку і цінні поради.

Дякуємо друзям і небайдужим знайомим за допомогу на різних етапах здійснення цього дослідження і надання інформації стосовно таких мов: голландської (В. Йонгстра, Нідерланди), датської (В. Ховгард та О. Ховгард, Н. Чешенко, Данія), португальської (У. Лотт, Бразилія), англійської (Дж. Кроккарель, США), жестової мови (В. Салафудінова, Україна, Запоріжжя).

Окремі слова вдячності висловлюємо працівникам Центру полінезійської культури (Оаху, Гаваї, США) за допомогу у проведенні польових досліджень (серпень 2012 р.) та за надану інформацію про полінезійські мови.

*Автор монографії –
Козлова Т. О.*

... перевага іконічних ... знакових
висловлювань ... полягає не у способі їх
створення, але у набагато більшій прозорості
співвідношення “форма – зміст”

Йордан Златев

Значення = життя (+культура):

Начерк єдиної біокультурної теорії
значення

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ІКОНІЧНОСТІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Вступні зауваження

Свого часу семіотичні ідеї Ч. Пірса [Пирс-2, 2000] та Ч. У. Морріса [Моррис 2002] привернули увагу до іконічних властивостей мови. У сучасному мовознавстві вельми активне дослідження традиційних проблем синтаксису та стилістики під кутом зору іконічності призвело до справжнього ажіотажу, а занадто частотне (і подекуди некоректне) вживання терміна ‘іконічність’ свідчить про посилення цієї тенденції в “сучасній лінгвістичній моді.

Термін *іконічність*, пов’язаний із концепцією відтворення в структурі знака певних властивостей денотата, увійшов до наукового обігу в XIX ст. Проте питання вмотивованого зв’язку подібності між *signans* та *signatum* обговорюється з часів античності.

Цей розділ монографії містить огляд головних ідей та лінгвофілософських концепцій вмотивованості зв’язку позначувального й позначуваного. Окремі аспекти знакової теорії висвітлюються в історичній динаміці від Античності до Нового часу. Увагу приділено також етимології та семантиці ключових термінів, які вживають античні та середньовічні філософи, що сприяє точній інтерпретації понять у контексті сучасної для них епохи, відповідному розумінню основних дефініцій і розроблених концепцій цілком.

У запропонованому стислому огляді історії формування теорії іконічності окреслюються як її сильні, так і слабкі положення, які стимулювали гостру критику й заперечення концепції іконічного знака в новітній філософії та семіотиці. Спираючись на аргументи, наведені в дискусіях сучасних філософів та семіологів на користь вмотивованого

зв'язку між *signans* та *signatum*, відстоюємо право на існування іконічного знака.

Матеріал першого розділу монографії стосується різних точок зору концепції іконічного знака, але, як і будь-який огляд наукової проблеми, виявляється невичерпним. Багато питань, які ставляться сьогодні в межах теорії іконічності, вимагають пояснення:

- особливості актуалізації іконічності в мові й мовленні, зокрема, випадки вторинної ономотопії, їх питома вага й ранжування мов відповідно до індексу ідеофонічності; прагматичний потенціал звуко-символічних номінацій;

- пріоритетність тих чи тих акустичних та артикуляційних ознак звуків у структурі конкретних позначень у типологічно різних мовах;

- роль суперсегментних фонологічних (у тому числі й тонових) засобів іконічного кодування;

- техніка та моделі вербальної реалізації принципів іконічності (когнітивної дистанції, послідовного порядку й кількості);

- невизначеність семантико-прагматичного потенціалу окремих засобів іконічного кодування, серед яких і непрозора вмотивованість формально-семантичних кореляцій (а) повторів (у перфектних та претеритних формах дієслів, у деяких термінах спорідненості, а також в окремих найменуваннях дитячих ігор, у демінутивах і делімітативах) і (б) позиційних перестановок (метатез та інверсій);

- актуальність іконічних знаків на ранніх етапах розвитку комунікації та їх еволюційно-адаптивна цінність в жестових мовах, дитячому мовленні та контактних мовах.

З метою системного розгляду теорії іконічності як в аспекті її формування в історії філософії мови, так і в контексті сучасної лінгвістики, наведеним питанням приділено особливу увагу.

Сподіваємося, що викладені теоретичні положення й результати аналізу конкретних прикладів із різних мов переконують, що “хоч значною мірою ... структура природних мов довільна, іконічного в ній куди більше, ніж це спроможні визнати стандартні підручники з мовознавства”.

1.1. Лінгвофілософські концепції вмотивованості зв'язку позначувального й позначуваного

1.1.1. Античні погляди на вмотивованість імені.

Значення одиниць *іконічність*, *іконічний*, *ікона* етимологічно співвідносяться з поняттями ‘пошкодження, роз’єднання, розрізання й проникнення усередину’ (іє. **urēġ-*/**urōġ-*/**urəġ-* “ламати” [IEED, с. 1181–1182] > дгр. ῥήγνμι “1) ламати, проламувати; 2) розбивати, розривати; 3) розрізати; 4) порушувати мовчання тощо” [ДДГРС 1958, с. 1452]; псл. **rězati* “різати”, **raziti* “вразити”, стсл. рѣзати; лит. *rėžti* “різати, ударяти” [ЕСУМ-5 2006, с. 92], а також іє. **urāġh-*²/**urəġh-* “ударяти; штовхати” [IEED, с. 1181]), які в історії дочірніх індоєвропейських лінгвокультур були переосмислені як ‘ображати, спотворювати’ та ‘зобразити, створити образ’ (див. укр. *обра́за*, *о́браз* [ЕСУМ-4 2003, с. 142], р. *образ* [ФЭСРЯ-3 2007, с. 106]). Так утворилися вторинні значення ‘зображення’, ‘образ’, ‘подоба’: дгр. εἰκών “1) зображення, схожість; статуя, портрет; 2) образ, віддзеркалення; 3) омана, привід; 4) образ, порівняння, уподібнення; 5) уявлення, мисленнєвий образ” тощо¹.

Аналіз етимології дозволив з’ясувати ядерні змістові складники концепту ІКОНІЧНІСТЬ (‘форма, образ, подібність, (від)творення’), на основі яких і розвивалися різні гіпотези відношення мовного знака до позначеного об’єкта чи явища. У пошуках встановлення цих відношень та пояснення єдності багатоманіття світу, філософські школи зверталися до феноменологічних (які виявляються під час спостереження та в процесі набуття досвіду сприйняття світу) та логічних зв’язків (тобто відношень між знаками й реаліями, ними позначеними). Давньокитайські філософи висловлювали думки про вмотивованість імені² дією. Процес номінації розуміли як вияв творчої сили дао (“шлях”), яка впорядковує світ (“безіменне – ... початок”), а створення імен пов’язувалося зі створенням речей та явищ (“назване – основа існуючого”):

“Шлях, що його можна пройти, –
непостійний Шлях,
Ім’я, що дається, –

¹ Дгр. εἰκός “1) схожий, подібний; 2) підходящий, належний” [ДДГР 1958, с. 463], а також εἰκόνα “1) подібність, образ; 2) відображення в дзеркалі; 3) мисленнєвий образ; 4) образ, портрет; 5) порівняння, схожість; 6) модель, архетип” [LSIGEL 1940], εἰκονίζω “створювати образи”, εἰκονικός “1) який удає щось, точно відтворює; 2) уявний, удаваний” [ДДГРС 1958, с. 462], а також дгр. ἰκελός “схожий, подібний”, ἰκελόω “робити схожим; уподібнювати” [ДДГРС 1958, с. 819].

² *Ім’я* розуміємо в широкому значенні як ‘назву, що позначає унікальну реалію (власна назва) або клас об’єктів (загальна назва)’. Саме такого концепту імені дотримувалася антична традиція, про що свідчить семантична структура одиниць дгр. ὄνομα 1) **ім’я, назва**; 2) слава; 3) вираз; 4) термін; 5) **(грам.) загальна назва**; 6) **(грам.) власна назва** тощо” [ДДГРС 1958, с. 1178], лат. *nōmen, inis* “1) **ім’я, назва**, найменування; 2) ім’я роду, прізвище; 3) **(грам.) ім’я, іменник, слово, термін**, слово (поняття)” тощо [ДЛРС 1998, с. 514], санскр. *nāman* “1) знак, форма, суть, різновид; 2) **ім’я, назва, термін**; 3) власна назва; 4) ім’я (як протиставлення реальності); 5) **іменник** (як протиставлення дієслову)” [MWSED 2012, с. 536: 1].

Непостійне ім'я.

Безіменне — Неба й Землі початок,

Назване – основа всього існуючого.

Тому у відсутності тайну речей збагнути прагни,

А в існуванні — межу існуючого споглядай”³

(Дао Дзін. Канон Шляху. I) [ДДЦ 2004, с. 203].

При цьому процес номінації розуміли як розгадування таємниці (“у відсутності тайну речей збагнути”), виявлення суті, спостереження існуючого (“в існуванні — межу існуючого споглядай”) і створення форми.

У китайській граматичній традиції відстежується зв'язок значення й запису звучання (наприклад, піктограми в “Книзі перемін” [Hu 2011, с. 84]). І хоча в складі сучасних фоноідеографічних ієрогліфів детермінатив фіксує значення, а фонетик – вимову, наявні такі фоноідеограми, в яких фонетик вказує й на поняття. Наприклад, у складі ієрогліфа 酣 *hān* (дкит.*[g]ʰam “напівп'яний” [BSOChR 2014, с. 39], кит. “пити досхочу, скільки забажаєш” [Hu 2011, с. 86]) перший елемент (детермінатив) вказує на понятійну сферу “пити”, а другий (甘 *ān*) – на вимову й одночасно стимулює асоціації зі значенням “солодкий, приємний; вино” (甘 *gān* “солодкий, приємний” [ChED]). Це переконливо доводить вагомість принципу іконічності в китайській лінгвокультурній традиції.

Міфологічне трактування створення імен знаходимо в давньоіндійській філософії. У Ведах (XXV–XV ст. до н.е.) та упанішадах (с VIII ст. до н.е. – XVI ст.) йдеться про те, що завершальним етапом створення світу речей є створення їх імен, які являють собою атрибути речей чи явищ та існують незалежно від мовців. Останні мають лише пізнавати готові імена, створені Головним Божественним Началом, богами та мудрецами. В одній із найдавніших упанішад (“Чхандогья-упанішада” поч. I тис. до н.е.) оповідається, як із Цілого з'явилися вогонь, вода та їжа: “Спочатку, любий, [усе] це було Цілим, одним, без іншого. <...> Воно створило жар. <...> Він створив воду. <...> Вона створила їжу” (Ч. 6. Гл. 2: 1-4) [ЧУС]. А імена й форми (санскр. *nāmarūpa*⁴) виникли зсередини існуючого:

³Тут і далі переклад українською мовою виконаний автором монографії. Аби найточніше інтерпретувати першоджерела, написані івритом, санскритом, давньогрецькою, латинською, давньоісландською мовами, ми залучили існуючі переклади російською чи англійською мовами. Посилання на ці переклади наводяться при цитуванні. У випадку доступності перекладів пам'яток та інших першоджерел українською мовою, цитування здійснювалося відповідно до текстів українською мовою.

⁴Композит санскр. *nāmarūpa* “1) ім'я й форма; 2) річ, щось існуюче” [MWSED 2012, с. 536: 2], утворений поєднанням двох основ - санскр. *nāma* “ім'я, назва тощо” [MWSED 2012, с. 536: 1], й *rūpa* “зовнішність; форма, фігура, колір; щось уявне, образ; краса; віддзеркалення; схожість; модель, приклад; різновид; звук, слово тощо” [MWSED 2012, с. 885: 3, 886:1], позначав ‘те, що існує, живе’. У давньоіндійській релігійній свідомості (як і в багатьох інших культурних традиціях) ‘життя’ розуміли як збереження цілого, тому ім'я концептуалізовано як ‘невід’ємна частина речі’. Відокремлене від “форми”

“2. *seyaṃ devataikṣhata hantāhamimāstisro devatā anena*

jīvenātmanānupravishya nāmarūpe vyākaravāṇīti || 6\3\2||” [ChU] –

“Це божество подумало: “Ну, що ж, нехай увійду я за допомогою живого Атмана в ці три божества та явлю **імена й форми**” (Ч. 6. Гл. 3 : 2) [ЧУС]”

Переконаємося, що акт номінації має спрямування ЯВИЩЕ, РІЧ → ІМ'Я, тобто імена “з’являються” зсередини речей, і є частиною гармонійного цілого. Таке розуміння створення світу й акту номінації схематично реалізується в дериваційних процесах: корені іє. **nōmṇ* [IEED, с. 770], **en(o)mṇ-/*(o)nomṇ* [IEED, с. 321] “ім’я, назва” походять від іє. **dā* “розділяти, розрізати” й утворені за допомогою поширювача – іє. **dāp-/dāp- > *dāp-no-/-ni-* “офірна тварина; офірна їжа” [IEED, с. 175–179, 321]. За формою корінь іє. **nōmṇ* становить похідну частину від більшої за обсягом основи (іє. **dāp-no-/-ni-* [**(d)e(m)pen*] [IEED, с. 321]), а його значення розвинулося внаслідок низки інтерпретацій: ДІЯ (“ламати, різати”) → ОБ’ЄКТ (“те, що розділяють, розрізають” = “офірна тварина; офірна їжа”) → РЕЗУЛЬТАТ (“відокремлена частина; те, що залишилося; те, що дають чи беруть” = “ім’я”)⁵.

Міфологічна свідомість тлумачить найменування як формули внутрішньої природи речей, тобто як вмотивовані. Створювалася діаграматична репрезентація Всесвіту, де у структурі цілого віддзеркалювалася структура частини й навпаки. Ім’я відповідало сутності речі, ототожнювалося з нею. Креативний акт – створення нового цілого – асоціювався з розрізанням, відокремленням частин первинного цілого, а отже – і розмежуванням тіла речі та її імені. Синкретизм понять ‘з’єднання – роз’єднання’, як це буде продемонстровано у розділах 2 й 3, виявився основоположним для формування індоєвропейської мовної картини світу.

ім’я розуміли як “смерть” – санскр. *nātamātrāvaśeṣita, nāmaśeṣa* “такий, у якого залишилося лише ім’я, тобто мертвий; смерть” [MWSED 2012, с. 536: 1].

⁵Вірогідність цього напрямку деривації підтверджується сумісністю понять ‘РІЗАТИ – ЧАСТИНА - ЖЕРТВА - СЕРЕДИНА – НАЙМЕНУВАННЯ, ПОЗНАЧЕННЯ’, яка виявляється в семних наборах (виділено жирним шрифтом) значень численних одиниць, наприклад: санскр. *avado* “відрізати, різати на частини (особливо жертковий хліб тощо)” [MWSED 2012, с. 99: 2], *ahar* “те, що знаходиться усередині; день, коли проходить жертковий ритуал, свято; день і ніч” [MWSED 2012, с. 124: 3], *antahpāta, antahpāta* “1) кам’яний стовп або стіл, чи ящик, розташований у центрі жертовника; 2) вставка літери” [MWSED 2012, с. 43: 1], *anāhuti* “не жертковий; жертва, не варта свого імені” [MWSED 2012, с. 29: 2]; *ākṛcākrimā* “подати, підготувати жертву”, *ākarot* “гукати ближче, до себе” [MWSED 2012, с. 127: 2] та *ākṛkārayati* “виражати знаками, позначати” [MWSED 2012, с. 1319: 1]; *vyavasthā* “відмежовувати, розділяти; надавати ім’я” [MWSED 2012, с. 1033: 3]; *śabdaśeṣa* “такий, у якого залишилося лише ім’я” [MWSED 2012, с. 1053: 2]; *kośa* “1) внутрішня частина, середина плодів хлібного дерева (*Artocarpus integrifolia*); 2) мембрана яєчного жовтка; 3) словник (книга), лексикон тощо” [MWSED 2012, с. 314: 1], а також *nātamātrāvaśeṣita, nāmaśeṣa* (див. вище).

Біблійна концепція пропонує іншу версію походження імен. У результаті вольового акту (= акту божественного створення) утворилися найменування основних складових Всесвіту – івр. יוֹם (*yome*) “день”, לַיְלָה (*lah'-yil*) “ніч”, יַב־בַּשָּׁוֹם (*yab-baw-shaw'*) “суходіл”, יָם (*yawm*) “море” [ІВНТ 2004–2014]. Інші найменування були створені першою людиною:

“І Бог назвав світло: **День**, а темряву назвав: **Ніч**” (Буття 1: 5) [БО];

“І назвав Бог суходіл: **Земля**, а місце зібрання води назвав: **Море**”

(Буття 1: 10) [БО].

“І сказав Бог: Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою...”

(Буття 1: 26) [БО].

“І назвав Адам імена всій худобі, і птаству небесному, і всій польовій

звірині” (Буття 2: 20) [БО].

Імена божественного походження зображають створення Всесвіту шляхом поділу первинної єдності на взаємодоповнюючі частини (день і ніч, земля й вода). Назви істот, надані людиною, описують світську сферу, оскільки вони поділені на розряди залежно від їх ролі в житті людини: ‘ПРИРУЧЕНІ, СВІЙСЬКІ ТВАРИНИ’ – івр. בְּהֵמָה (*be-hay-maw'*) “1) істота, але не людина; 2) тварина, але не дика; 3) худоба”; ‘ІСТОТИ, ЯКІ МАЮТЬ КРИЛА’ – івр. עוֹף (*ofe*) “1) птахи; 2) комахи”; ‘УСІ ІСТОТИ, ЯКІ ЗНАХОДЯТЬСЯ НА ЗЕМЛІ’ – івр. חַיַּת הָאָרֶץ (*has'-śā-deh hay-uat*, де івр. שָׂדֶה / *saw-deh'* “1) суходіл (vs море); 2) поле, рівнина; 3) земля, яка обробляється; 3) місце, де знаходяться дикі тварини”).

За Біблією номінація має напрям БОГ → ІМ'Я і пов'язана з актом створення Світу, оскільки саме вимовляння назви створює те, що називається:

אֹר:	וַיְהִי	אֹר	יְהִי	אֱלֹהִים	וַיֹּאמֶר	(Буття 1 : 3)
/’ō-wr.	way·hî-	’ō-wr;	yə·hî	’ě-lō·hîm	way·yō·mer/	
N	V	N	V	N	V	
‘світло	і було	світло	хай	Бог	і сказав’	
			буде			

[ІВНТ 2004–2014] –

“3. І сказав Бог: Хай станеться світло! І сталося світло” (Буття 1:3) [БО].

На відміну від інших міфологічних та релігійних концепцій, біблійне трактування не встановлює зв’язку назви з реалією, але тлумачить те, що перші речі були створені Богом шляхом перформативного висловлювання

(“сказав: станеться світло”), експліцитна формула якого відповідає дії (створення речі – “сталось світло”). Інші назви походять від людини “за образом [Бога] і за подобою”. Можливо, ці факти слід розуміти так, що імена відтворюють не речі, а їх первинну й справжню (за Біблією – божественну) природу: “...боги ж називають речі правильно – такими назвами, що визначені їх природою” (Плат. *Крат.*) [Платон-1 1990, 391d–e].

Середземноморська (греко-латинська) антична традиція також спиралася на концепцію найменування, згідно з якою назви речей відповідали їх природі (теорія фюсей), віддзеркалювали певні властивості позначених явищ і саме тим визначали правила поводження з ними. Будь-яке явище тлумачили як гармонійне ціле, яке складається з протилежних частин, включно з назвою: “Кожній... (речі) люди дали назву, яка є її відмінним знаком” (Парменід. *Фрагм.* 19); “... ім’я – життя, а діло – смерть” (Геракліт. *Фрагм.* 48).

Протилежна концепція (теорія тесей) спростовує походження назв від природи й наполягає на їх походженні “від встановлення”, аргументуючи це випадками полісемії й омонімії, синонімії й трансномінації (“Від рівноіменності <...>. Потім – від багатоіменності <...>. Третє – від зміни імені” (Прокл. *Коментар до Крат.*, XVI)).

Узагальнюючи, слід сказати, що в зазначених та інших античних теоріях походження імен по суті проголошується проблема мовного знака, зокрема, проблема його здатності втілювати конкретні ознаки реалій. Саме визнання цієї властивості за мовним знаком або її заперечення стали протилежними позиціями в дискусіях між прихильниками природної та договірної концепцій, на основі яких пізніше виникли численні гіпотези походження мови (див. огляди):

- дочірні теорії фюсей, які визнавали головну роль природного в мовній еволюції й пояснювали виникнення мови внаслідок імітації звучань навколишнього світу⁶ – оноματοпоетична теорія, XVII–XVIII ст. (Г. Лейбніц [див. Peursen 1992]); теорія вигуків, XVIII ст. (Ш. де Бросс); біологічна концепція, XIX ст. (А. Шлейхер, Ч. Дарвін);

- дочірні концепції тесей, які намагалися пояснити виникнення мови чинником солідаризації – ритмічними співами під час роботи, необхідністю

⁶Оноματοпоетична теорія пояснює витоки розвитку мови різними видами наслідування - імітацією звучання речей та вражень від речей [див. Peursen 1992], в теорії вигуків - криками, які переходять в одиниці мови (“*verba nativa*” (Бросс. *Роздуми про механ. склад мов...* 1821-1822. Ч. I, с. 227)), а в натуралістичних концепціях – “переходом від звукової міміки й звуконаслідувань <...> до вже значущих звуків [мови, які] <...> були ще простими звуковими формами, без будь-якого граматичного значення” [Шлейхер 1964, с. 119], чи інстинктивними криками людей, емоційними криками (вираженням радості, відчуття прекрасного тощо), наслідуванням природних звучань, які видають тварини.

встановлення контактів, через гру та залицяння, вокалізацією жестів (концепція соціального договору⁷, XVI–XVII ст (Т. Гоббс, Е. Кондільяк, Ж.-Ж. Руссо [On the Origin... 1966, с. 11–16]); жести́ва теорія, XIX–XX ст. (В. Вундт⁸) тощо);

- інші концепції, зокрема, теорія рефлексій Й.-Г. Гердера (XVIII ст.), яка спирається на порівняльно-історичний аспект дослідження мови й виходить із теорії єдності мови й нації (універсальності мови як явища та національної специфіки вербальних засобів вираження), висуває ідею створення мови людиною із самої себе через визволення від зовнішніх стимулів, формування розумного першопочатку та прагнення висловити потреби душі⁹.

Пізніше панувала аксіома довільності мовних знаків. Проте сьогодні переконливості набувають “античні докази природної вмотивованості мовних знаків і для розуміння їх суті та будови, і для розуміння специфіки мови як посередника між світом і людиною. <...> В античних вченнях вмотивованість мовних знаків доводиться по-різному, але так чи так вона пов’язана з розмежуванням власне мовного й мисленнєвого змісту”.

Так, в “інструментальній” концепції (ім’я = знаряддя пізнання речі) Платона [Платон-1 1990, 387с] встановлюється опосередкований зв’язок

⁷За теорією соціального договору назви встановлюються волею мовців: “Ім’я є слово, довільно вибране нами як мітка, аби розбурхувати в нашому мозку думки, схожі на попередні думки, а одночасно вставлені у речення чи висловлені кимось іншим, вони служать ознакою того, які саме були думки, і яких не було у голові того, хто говорить. Значу тільки, що я вважаю виникнення імен результатом свавілля, що є, на мою думку, безсумнівним припущенням. <...> між іменами й реаліями немає жодної подібності й недопустиме жодне порівняння, не можна серйозно думати, ніби імена реалій продиктовані їх природою. Адже якщо деякі імена тварин і речей <...> були встановлені самим Богом <...>, то з часом вийшли з ужитку, були забуті й замінені іншими, довільно винайденими й застосованими людьми” (Гл.2: 4) [Гоббс 1970, с. 345].

⁸В. Вундт, психолог і філософ, переконаний, що мова є вираженням почуттів, уявлень та понять через рухи, тому її походження можна з’ясувати лише через аналіз психофізичних проявів – фізичних явищ, які супроводжують афекти (зміни дихання, рух м’язів обличчя тощо). Ігнорування психологічних чинників у дослідженнях з історії мови В. Вундт вважає недопустимим: “Я вважаю оту теорію звуконаслідування такою, що не витримує критики, як би вона не відповідала поширеним уявленням; по-перше, тому, що наведені на її доказ цілком правдиві факти не здаються мені доказовими, і, по-друге, покладені в її основу передумови, на мій погляд, психологічно немислимі <...> Історія мови мусить <...> прийняти як данність факт існування афектів і виразних рухів, не заглиблюючись у питання про їх виникнення й відношення до мови” (Т. 1: Звуконаслід. и звуков. метаф.) [Вундт 1912].

⁹З одного боку, Й.-Г. Гердер визнає звуконаслідувальні елементи в мові, але обмежує їх функціонування давніми етапами мовного розвитку: “В усіх первісних мовах ще відчувуються залишки природних звуків, хоча вони й не є лінією людської мови. <...> Корені ... найпростіших первісних і сучасних дієслів беруть початок в ... тих перших природних вигуках, які тільки згодом були оброблені” [Гердер 2007, с. 136] і “якщо ми назвемо ці безпосередні звуки почуттів мовою, то я вважаю її походження абсолютно природним” [Гердер 2007, с. 139]. З іншого боку, завдяки рефлексії (свідомості) людина “схоплює прикмету” (ознаку), пізнає різницю між речами й створює слово [Гердер 2007, с. 141-142]. Філософ висловлює впевненість у тому, що “справа не в криках, народжених почуттями, не в принципі наслідування, закладеному в душі, бо ж мова була створена <...> свідомою істотою”. Ще більше сумнівів у Й.-Г. Гердера викликає договірна теорія: “от менш за все може йтися про зговір, про добровільну угоду суспільства. <...> [Тим часом] мова утворилася внаслідок угоди, яку душа встановила сама з собою, і ця угода була так само неминуча, як і те, що людина була людиною”.

‘річ – ім’я / знак, який сприймається чуттєво’ через відображення одного з аспектів образу¹⁰ речі в образі імені:

РІЧ → ІДЕЯ/ ЕЙДОС/ ОБРАЗ РЕЧІ → ІДЕЯ/ ОБРАЗ ІМЕНІ → ІМ’Я.

Теорія Платона переконує в можливості синтезу природного й договірною походження назв:

“389d <...> законодавець <...>

мусить уміти втілювати в звуках

і складах ім’я, причому те саме, яке в будь-якому випадку

призначене природою. <...>

390e <...> той, хто зважає на призначене природою кожній речі

ім’я й може втілити цей образ у буквах і

складах” [Платон-1 1990].

Релевантні для нашого дослідження положення теорії Платона можна узагальнити так:

- установник створює імена за зображальним принципом [Платон-1 1990, 392–420];

- модель імені не тотожна реалії, яку воно називає; ім’я вказує на суть речі –

“422d ἀλλὰ μὴν ὧν γε νυνδὴ διεληλύθαμεν τῶν ὀνομάτων¹¹ ἡ ὀρθότης τοιαύτη τις

ἐβούλετο εἶναι, οἷα δηλοῦν οἶον ἕκαστόν ἐστι τῶν ὄντων” [РС 1903] –

“422d Далі, у тих **назвах**, які ми розглядали,

правильність була чимось таким, що **вказувало** на якості

кожної речі” [Платон-1 1990];

- існують первинні (“перші”) й похідні (“пізніші”) імена [Платон-1 1990, 422d, 424b]; первинні імена мають імітативне походження й відтворюють своїм звучанням суть (вид, дію або рух предметів) [Платон-1 1990, 423–424а, 425с–427] – “це буде наслідування існуючого складами й буквами” [Платон-1 1990, 424b]; утворення інших імен підкорюється певним етимологічним правилам, які застосовуються комплексно й

¹⁰ Дгр. εἶδος “1) вид, зовнішність; 2) краса; 3) рід, вид, характер; (4) (філос.) форма” [ДДГРС 1958, с. 460] у Платона означає ‘ейдос, ідея’ (“246β ...νοητὰ ἄττα καὶ ἁσώματα εἶδη” [PS] – “[справжнє буття — це] певні **осягнуті розумом і безтілесні ідеї**” (Плат. *Софіст*) [Платон-2 2007, с. 376]), ‘ідеальна / ейдетична, тобто абсолютна краса’ (“210: 5b ...τὸ ἐπ’ εἶδει καλόν...” [PSym 2003, с. 61] – “[прагнути] до **ідеї прекрасного**” (Плат. *Бенкет*) [Платон-2 2007, с.144]). Слід відзначити, що вчення Платона про ідеї - насправді теорія ідеального моделювання світу, життя. Ідея речі не дорівнює речі, але й не відокремлена повністю від неї. Ейдос існує в тісному зв’язку з “інтимно-життєвим людським світовідчуттям. <...> ідея, або ейдос, життя є... межею для споконвічного прагнення стосовних до неї речей” [Лосев 2007, с. 6].

¹¹ Дгр. ὀνομάτων утворено від ὄνομα “ім’я”, дгр. ὀρθότης – від ὀρθό-της “прямота, правильність”, а дгр. δηλοῦν – від δηλόω “показувати, відкривати, означати” [LSIGEL 1940].

уможливлюють аббревіацію слів [Платон-1 1990, 399b, 409c], запозичення [Платон-1 1990, 409d, 410a], дескрипцію [Платон-1 1990, 412], втрату мотивації [Платон-1 1990, 414c], милозвучність [Платон-1 1990, 414d], словоскладання [Платон-1 1990, 422a], додавання й видалення звуків [Платон-1 1990, 431–432];

- здобути істину можна й розумінням речі, і розумінням імені; оскільки ім'я речі розкриває її суть і віддзеркалює в своєму образі конкретну властивість явища чи предмета, воно висвітлює цю ознаку/ознаки залежно від позиції установника цього імені; звідси впливає селективність імен і суттєвих ознак, які обираються установником –

“409e Якщо хтось візьметься дослідити, наскільки належно ці імена встановлені, виходячи з еллінської мови, а не з тієї, з якої вони, як з'ясовується, узяті, то зрозуміло, що цей “хтось” зайде в глухий кут”

[Платон-1 1990].

Вважаємо, що останнє положення (а) доводить визнання Платоном міжмовних та внутрішньомовних версій однієї й тієї ж речі, (б) прозора експлікує погляд філософа на множинність як вербальних, так і ментальних репрезентацій, а також (в) свідчить про те, що в розв'язанні етимологічних питань і проблем співвідношення між звуковим та семантичним аспектами слова засновник античного ідеалізму все ж не відкидає ідею договірної встановлення імен.

Прихильність до договірної теорії імен ще більше виявляється в концепції Аристотеля, який стверджує, що “τὸ δὲ κατὰ συνθήκην, ὅτι φύσει τῶν ὀνομάτων οὐδέν ἐστιν” (2 : 16a 26–27) [ALI 1974, с. 50] – “[Імена мають значення] через угоду, оскільки від природи жодних назв не існує” (Гл.2 : 16a 26) [Аристотель 1978, с. 94]. На відміну від Платона, він дуже категорично висловлюється на користь довільності зв'язку позначувального й позначуваного: “ἔστι δὲ λόγος ἅπας μὲν (17a.) σημαντικός, οὐχ ὡς ὄργανον δέ, ἀλλ' ὥσπερ εἴρηται κατὰ συνθήκην” (4: 17a 1–2) [ALI 1974, с. 51] – “будь-яке слово¹² щось означає, але не як природне знаряддя, а як наслідок угоди” (Гл. 4: 17a 1–2) [Аристотель 1978, с. 95].

¹²Букв. ‘вислів; мовлення’, оскільки дгр. λόγος має узагальнене значення – “1) слово; мовлення; 2) те, про що згадувалося; 3) положення, судження; 4) (філос.) визначення; 5) афоризм, приказка; 6) рішення; наказ; 7) обіцянка; розмова тощо” [ДДГРС 1958, с. 1034].

Знакова теорія Аристотеля ґрунтується на розумінні мови як форми вираження думки, адже сама назва трактату *Περὶ ἑρμηνείας* / *Peri hermeneias* містить похідне від дгр. ἑρμηνεία “1) словесне вираження думок; 2) тлумачити, розкривати смисл” [ДДГРС 1958, с. 665]. Розмірковуючи над проблемою відношення ‘назва – реалія’, філософ додає третій компонент – мислення (ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων “уявлення в душі”). Графічну форму слова (γραφόμενα) Аристотель вважає символом (σύμβολα) звукового слова (φωνῇ), яке, в свою чергу, виявляється знаком “уявлень у душі”, тобто символом відображення речей у мисленні:

дгр. “Ἔστι μὲν οὖν τὰ ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθη-
μάτων σύμβολα, καὶ τὰ γραφόμενα τῶν ἐν τῇ φωνῇ” (1: 16a 3–4)
[ALI 1974, с. 49] –
“...Те, щó в звукосполуках, – це знаки уявлень у душі,
а письмо – знаки того, щó в звукосполуках” (Гл. 1: 16a 3–4)
[Аристотель 1978, с. 93].

Через “уявлення в душі” Аристотель розмежовував два типи зв’язків: ‘звучання – значення’ й ‘значення – реалія (референт)’. Відношення звукової форми (φωνῇ) й значення (σημαντικῇ) імені (ὄνομα) постулюється як внутрішньознакове й аксіоматично умовне (κατὰ συνθήκην): дгр. “Ὅνομα μὲν οὖν ἐστὶ φωνῇ σημαντικῇ κατὰ συνθήκην” (2: 19) [ALI 1974, с. 49] – “...ім’я – це... звукосполука з довільним значенням” (Гл. 2: 19) [Аристотель 1978, с. 93]. Ідея Аристотеля про співвідношення ‘звукова форма – значення’ стимулює суперечливі пояснення в дослідників (Е. Coseriu, Н. Н. Lieb та ін.; див. [Cuypere 2008, с. 15–30; Shields 2012, с. 83–85]). Одні вчені вважають, що тлумачення Аристотелем співвідношення форми й значення узгоджується з теорією Ф. де Соссюра щодо білатеральності мовного знака. Інші переконані, що Аристотель розмежовує звучання (як знак) і значення (як інтерпретацію).

Щодо зв’язку ‘значення – реалія (референт)’, Л. де Кайпер [Cuypere 2008, с. 25–28] наполягає, що для Аристотеля воно є позазнаковим і співвідносить символ/знак з об’єктивним станом речей (світ референтів). Знак виявляється подібним до референта: СИМВОЛ/ЗВУКОВА чи ПИСЕМНА ФОРМА ↔ УЯВЛЕННЯ В ДУШІ/ПОНЯТТЯ? ↔ ПРЕДМЕТ.

Отже, ототожнення значення слова й поняття (уявлення) про реалію вводило в оману тотожності світу семантики (“значення” за Аристотелем) і світу речей.

Концепцію умотивованості позначувального підтримали епікурейці та стоїки. Епікурейці спиралися на важливу роль відчуттів, стимульованих

властивостями реалій: “Розум надалі уточнив передане природою <...>. Так що імена виникли ... спочатку не від встановлення, але самі люди, відчуючи на собі особливі в кожному племені враження¹³ й набуваючи особливих відчуттів, неоднаково видихали повітря” (Епікур. *Життєписи філософів*, X:75), тобто ‘здобуваючи особливі враження, вимовляли щось, відтворювали звучанням’.

На відміну від епікурейців, стоїки тлумачили зумовленість звучання безпосередніми властивостями речей (“Стоїки думають, що імена від природи, оскільки перші звуки наслідували/копіювали речі” (Хрісіпп. *Фрагмент* 146). Проте вони визнавали й “уявлення в душі” (дгр. φαντασίαν ἐν ψυχῇ), яке можна почути (дгр. ἀκουστέον) (див. *Zenonis Fragmenta et placita*. A. Logica: 58) [IASVF 1964, с. 17]), і визначали його як репрезентацію об’єкта довкілля – *aphantaston* [Kirby] (дгр. ἀφανταστον букв. ‘без уявлення, позбавлений уяви’, тобто “реальний”). Вагомим здобутком стоїцизму було визнання пізнавальної та комунікативної ролі знаків. До знакової ситуації залучалися три елементи: два “тілесних” – позначувальне (слово, наприклад, *Діон*) та предмет (дгр. τὸ τυγχάνο / ‘те, що знаходиться поза межами’ / сам *Діон*), а також один “безтілесний” – позначуване (дгр. λεκτὸν / “словесно виражене, яке буває істинним та хибним”) (Емпірик. *Проти логіків*. Кн. II, 11–12).

Прогресивним у концепціях Платона, Аристотеля та стоїків було відкриття чуттєво-матеріального, мисленнєвого й мовного світів. Проте антична традиція, яка тлумачить річ як суто природний об’єкт, вбачає в знаковій ситуації відношення між двома предметами, один з яких є симптоматичним знаком іншого, і саме за умов наявності такого знака (дгр. σημεῖον¹⁴) й існує річ. Отже, антична філософія встановлювала природний зв’язок між позначувальним та позначуваним.

Ця проблема знайшла подальший розвиток у теорії Августина Аврелія, на свій час явищі унікальному, хоча й цілком закономірному як наслідок розвитку попередньої філософської думки, яке справедливо визнають протосеміотикою [Deely 2009, с. 9].

1.1.2. Середньовічні теорії знака. Загальне поняття знака відсутнє в античних концепціях до IV ст. н.е. і вперше виведено Августином Блаженным [Deely 2000, с. 23, 27]: “**De rebus et signis**¹⁵. <...>

¹³Дгр. φαντάσματα (Епικούρου X : 75) [цит. за: DL 1972] утворене від φάντασμα “привид, образ, уява” [LSIGEL 1940] і співвідноситься з іє. *bhā-¹ “світити” [IEED, с. 104–105].

¹⁴Дгр. σημεῖον “характерна ознака; прикмета, доказ; умовний знак, сигнал; відбиток”, σημεῖον “позначати; бути знаменням”, σημεῖ-ώδης “бути передвісником; пророцький” [ДДГРС 1958, с. 1470].

¹⁵ Одиниця лат. *signum*, ī “1) знак, клеймо; ознака; 2) сигнал; 3) емблема; 4) доказ; 5) печатка; 6) сузір’я тощо” [ДЛРС 2008, с. 708–709] походить від іє. *ṣēk-*² “різати” [IEED, с. 895–896].

sed potius quod **signa** sunt, id est, quod **significant**. **Signum est enim res**, praeter **speciem** quam **ingerit sensibus**, **aliud aliquid** ex se faciens **in cogitationem** venire...” (Liber II :1.1) [AHDChLQ] – “Що таке знак і наскільки він різний. ...знак є така **реалія**, яка **впливає на почуття**, незважаючи на **вигляд** і змушуючи **думати про щось інше**” (Кн. II : 1:1). У визначенні знака Августином трапляється широкозначне слово *rēs* (“**Signum est enim res**”), яке імплікує, що знак – це все і позначає будь-що: лат. *rēs, rei* “1) річ, предмет; 2) світ, Всесвіт, природа; 3) стан речей, умови; 4) факт, дійсність; 5) суть; 6) зміст; 7) причина; 8) дія, діло; 9) подія тощо” [ДЛРС 2008, с. 666]. Тому для Августина знак – це річ і дія, суть та істина. Знак впливає на відчуття й стимулює не тільки те, що позначається терміном лат. *speciēs, eī* “1) вид, вигляд, зовнішність; 2) образ, зображення; 3) уявлення, поняття, ідея; 4) ідеал тощо” [ДЛРС 2008, с. 719–720], а й щось інше, що виходить за межі відчуття й осягається розумом (“in cogitationem venire”).

Розуміння знака Августином тісно пов’язане з запропонованою ним же класифікацією знаків. Як уже зазначалося, давньогрецька традиція розмежовувала поняття знака й символу, залучаючи знак (дгр. σημεῖον) до божественної чи природної сфери, а символ (дгр. σύμβολον) – до сфери людини¹⁶. На відміну від своїх попередників, Августин наполягав на існуванні природних та культурних знаків: “1.2. **Signorum** igitur alia sunt **naturalia**, alia **data**” ...” (Liber II :1.2) [AHDChLQ] – “...одні **знаки – природні**, інші — [умовно] **встановлені**” (Кн. II : 1.2). При цьому теолог вважав, що “першість **серед знаків** належить **словам**” (Кн. II: 3) [Августин 2001] (“**Inter signa verba principatum obtinent**” (Liber II :3) [AHDChLQ]). Виходить, що в теорії Августина поєднуються природні та культурні феномени як різновиди знака. Слово, яке теж є різновидом знака (“inter signa verba...”), співвідноситься з природою й культурою. Важливими для подальшого розвитку семіотики як науки про те, як діють знаки (семіозис), вважаємо, окрім інших, такі погляди Августина:

- систематизуючий підхід до розуміння знака та визнання в ньому одночасно природної й культурної суті (на відміну від античної доктрини природного знака та догми конвенційного знака Ф. де Соссюра);
- розуміння знака взагалі, тобто не лише як представника конкретного типу реалій (token), а як феномена, який виявляється в своїх різновидах;

¹⁶Пор., наприклад, дгр. δακτυλίον σημεῖα “відбиток” у Платона [ДДГРС 1958, с. 1470] та σύμβολα в Аристотеля [АІ 1974, с. 49] (див. вище). Більше того, актуальність цієї диференціації в античній грецькій традиції підтверджується не тільки філософськими поглядами, а й відмінностями в значеннях цих слів – іє. *dhejā-/ *dhjā-/ *dhī- “бачити; показувати” [IEED, с. 243] > дгр. σημεῖον “знамення, прикмета тощо” [ДДГРС 1958, с. 1470] та дгр. σύμβολον “умовний знак, емблема, символ тощо” [ДДГРС 1958, с. 1532].

- усвідомлення того, що знак діє в процесі комунікації та створює умови для безперервності людського досвіду (“за допомогою [знаків] люди спілкуються один з одним для висловлення своїх почуттів. <...> незліченна кількість знаків переважно втілюється в словах, якими люди висловлюють свої думки. Адже усі види знаків <...> я міг висловити словами, але слів цими знаками [висловити] не міг би ніяк” (Кн. II : 3.4)).

Теорія знака отримала подальший розвиток у вченні Томи Аквінського, який дотримувався загального погляду на знак як на те, що слугує способом позначення ще чогось іншого. Теолог акцентує на вторинному характері знака й пояснює, що ідея (поняття, внутрішнє слово) власне і є знаком: “первісно істина перебуває в умі, і тільки [вторинно] – у речах, [причому] настільки, наскільки вони пов’язані з розумом як зі своїм першопочатком” [Аквинский 2002, с. 216]. Знак позначає річ, яку ми сприймаємо органами чуття, і допомагає пізнати щось ще, а позначені словами речі самі собою є знаками інших речей. У розумінні знака й слова філософ спирався на одне з ключових положень античної та середньовічної філософії: “*Anima est quadammodo omnia*” (I^a q. 16 a. 3co.) [AST 2011] – “... душа, певним чином, – все існуюче” (Ч.I, в.16:3). Тома Аквінський був переконаний, що пізнання істини, яка визначається через подібність за формою (лат. *conformitas*) інтелекта й реалії, і є пізнанням всього існуючого, тобто буття.

Підсумовуючи ці та інші погляди філософів Середньовіччя на природу знака, слід зазначити таке:

- на відміну від античної філософії, знакові відношення розуміли не як природні, а як психологічні;
- знак тлумачили як зв’язок із тим, що саме пізнає людина про суть речей, а не як зв’язок із реалією чи її суттю;
- уявний образ речі вважали позначуванням мовного знака; а ім’я – знаком певної суті чи думки;
- зв’язок між позначувальним та позначуванням мовного знака – конвенційний і випадковий, оскільки структура мови віддзеркалює природний стан речей та їх взаємозв’язки виключно через посередництво людської свідомості;
- знакові концепції Середньовіччя створили підґрунтя для теорій Нового часу й розуміння механізму семіозису, з’ясування ролі знаків у пізнанні й комунікації.

З одного боку, за часів Середньовіччя мислителі все більше звертали увагу на прояви людського начала в мові, дискутували про онтологічну й гносеологічну природу універсалій (загальних понять), визнавали в акті номінації первинність довілля по відношенню до мови (найменувань):

“Між об’єктом і його іменем незмінно стоїть той, тільки ради кого знак існує, – винахідник та *інтерпретатор* знака – людина” . Важливим досягненням середньовічних філософів, на думку Дж. Ділі [Deely 2009, с. 26], було розуміння того, що саме через знак людський досвід встановлює зв’язок (nexus) між сферами природи та розуму. На жаль, знакова теорія (doctrina signorum) того часу залишає неексплікованим третій складник процесу семіозису – інтерпретанту¹⁷. На цій стадії перебуває розв’язання семіотичних питань майже до XIX ст., тобто до появи теорії Ч. Пірса про знаки та їх типологію.

У науці пізнього Середньовіччя та Нового часу (до XVIII ст.) відсутні струнки знакові теорії, за винятком хіба *Tractatus de signis* Дж. Поінсота (30-і рр. XVII ст.) [PTdS 1985]. Цей період збагачує філософію мови окремими ідеями, які в майбутньому суттєво не вплинули на погляди Ч. Пірса та його послідовників щодо вмотивованості оболонки знака його змістом. Проте досягнення мислителів тієї доби не тільки збагатили філософію мови, а й окреслили наперед окремі положення теорії іконічності. Коло дотичних семіотичних питань охоплює функціонування знака, вмотивованість зв’язку позначувального й позначуваного, стадіальність семіогенезису, значення зображальності й наслідування в давніх лінгвокультурах. Нижче стисло викладено головні погляди на зазначені проблеми.

Натурфілософські уявлення, які характеризують діалектичне вчення, зокрема, Миколи Кузанського (XV ст.) про “сполучення протилежностей” (coincidentia oppositorum) (*Про вчене незнання*. Гл. 4:12), привернули увагу до взаємозв’язків різних явищ у природі, місця людини в світі, її розуміння як мікрокосму. Ідею безмежності Всесвіту й інтерпретацію світу як “розгортання Бога” чи “абсолютного максимуму” було екстрапольовано на мову, яка також наслідує принцип “усе в єдності” – “Імена даються згідно з нашим розрізненням реалій розумом, який <...> не в силах вийти за межі протилежностей, і немає імені, якому в його рухові не було б передбачене протилежне” (*Про вчене незнання*. Гл. 24:74–78)). Напевно, ці уявлення закономірно впливають не тільки з протиріччя філософії самого Кузанського, а й з особливостей гуманістичних ідей того часу, які являли собою боротьбу різних тенденцій. Головна ідея у вченні Кузанського – це пантеїстична ідея наближення Бога й природи, а також усунення розриву між божественним та земним [Кузанский-1 1979, с. 438]. Ці приголомшливі для XV ст. ідеї про зв’язок природи й людини, про людину як центр і віддзеркалення Всесвіту

¹⁷Складник, за допомогою якого “знак (незалежно від того, чи його основа переважно випадкова чи зумовлена) підлягає перетворенню у своїй підставі спочатку в об’єкт, а тоді - в інші знаки” [Ділі 2000, с. 170].

не тільки відіграють провідну роль у натурфілософії наступних століть, а й прокладають місток до знакової концепції Дж. Поінсота (XVII ст.) [PTdS 1985], якому вдалося довести роль знака як сполучної ланки між природою та культурою.

1.1.3. Концепції Нового часу. Дж. Поінсот подолав обмеженість реалістичної та ідеалістичної парадигм Античності й Середньовіччя, запропонувавши переорієнтацію філософського мислення з онтологічного на гносеологічний ракурс. Саме це дозволило Дж. Поінсоту визначити цінність знака в осягненні суті речей:

[9a1-30] “**Signum ergo definitur in communi. Id, quod potentiae cognoscitivae aliquid aliud a se repraesentat**” (Caput secundum. *Definitio et Divisio Signi*, 11–13) [PTdS 1985, с. 25]

“**Знаку можна дати** таке загальне **визначення**: те, що репрезентує розуму (букв. силі пізнання) щось **іще**”

(Гл. 2: *Визнач. і класиф. знаків*, 11–13).

Із впевненістю можна сказати, що подане визначення – це ревізія концепцій Августина й Аквітанця, оскільки Дж. Поінсот, як і його попередники, виводить загальну дефініцію (“in communi” – “загалом”) для знаків різних типів (“...definitionem signi, ut complectatur **omnia** signa” [PTdS 1985, с. 27] – “визначення [такого] знака, яке охоплює **всі** знаки”). Проте істотною є відмінність між ранішими дефініціями знака та трактуванням Дж. Поінсота.

Розв’язання проблеми “De rebus et signis” (Liber II :1.1) [AHDChLQ] / “Що таке знак” Августин бачить у співвіднесенні знака й мислення таким чином, що знак стимулює думку, викликає згадку про щось: “Signum <...> aliud aliquid ex se faciens **in cogitationem venire**...” (Liber II :1.1) [AHDChLQ] – “Знак <...> [змушує] **приходити в голову дещо інше**” (Кн. II : 1:1) [Августин 2001]. У формулюванні цього положення теолог уживає вираз *in cogitationem venire*, де лат. *cogitationem* < *cōgitātio*, *ōnis* [*cogito* I < *co-*+*agito* ‘привести в рух’ означає “міркування, уявлення, роздуми” [ДЛРС 2008, с. 41, 154], а вислів *in cogitationem venire* / *incidere* – “спадати (спастися) на думку” [ДЛРС 2008, с. 154, 386–387] й імплікує сенс ‘такий, що трапляється через випадковість’¹⁸. Виходить, це ‘щось ще’ не обумовлене якимись закономірностями, а виникає ззовні й через знак сприймається, обіймається розумом, стає набутком думки (*omnes suas **cogitations** in aliquam rem*

¹⁸Актуальність семи ‘випадковість’ виявляється в значеннях різних виразів, структури яких містять латинські дієслова *venio*, *vēnī*, *ventum*, *īre* “приходити, приїжджати” (*scriber, quod in buccam venit* “писати те, що приходить в голову”, *aliquid sorte alicui venit* “випало на долю, дісталось за жеребом” тощо [ДЛРС 2008, с. 811]) й *in-cido*, *cidī*, *-ere* “натрапити на щось” (*incidit in mentem alicui* “приходить у голову, спадає на думку” тощо) [ДЛРС 2008, с. 386-387].

conferre “направити на щось усі свої думки” [ДЛРС 2008, с. 154]). А це означає, аби пізнати щось, необхідно зрозуміти його (*cogitatione aliquid compliciti / percipere* “сприйняти, охопити думкою, осягнути” [ДЛРС 2008, с. 154]).

Дж. Поінсот обирає інший ракурс і розглядає знак як такий, що репрезентує щось свідомості (*quod potentiae cognoscitivae* – букв. “сили пізнання”¹⁹). При цьому філософ уживає лат. *cognoscitiva* < *cōgnōsco, nōvī, nitum, ere* [*co*-(*g*)*nosco* ‘дізнаватися, вивчати’] “пізнавати; дізнаватись (про відоме раніше); розслідувати” [ДЛРС 2008, с. 155, 515].

Для Дж. Поінсота пізнання – проникнення в суть речей, а знаряддям пізнання є знак:

[9a1-30] “...intellectus cognoscit per conceptus significativos et loquitur per voces significativas, et **in universum omnia instrumenta**, quibus **ad cognoscendum** et loquendum utimur, **signa sunt...**”

(Caput secundum. *Definitio et Divisio Signi*, 4–8)

[PTdS 1985, с. 25]

“...розум пізнає через сигніфікацію й виражає те, що знає через звуки; і **всі** існуючі **знаряддя пізнання** (букв. ‘які застосовуються для отримання знання й говоріння’) є **знаками**”

(Гл. 2: *Визнач. і класиф. знаків*, 4–8).

За Дж. Поінсотом, саме знак забезпечує доступ до суті речей [Ділі 2000, с. 167], поєднуючи таким чином у нашому досвіді природні й культурні феномени шляхом репрезентації ([9a1-30] “*aliquid aliud a se **repraesentat***” [PTdS 1985, с. 25]). При цьому репрезентація не просто унаочнення чи імітація (лат. *re-praesento, āvī, ātum, āre* “наочно подавати; відтворювати; наслідувати” [ДЛРС 2008, с. 664–665]), оскільки багато які речі, окрім знаків, можуть являти собою щось інше²⁰. Знак виконує інакшу роль, ніж “самоманіфестація” речі (“[647a16-b26] *non ut pure manifestatum a se*” (В.1, Q. 1

¹⁹Вираз лат. *potentia cognoscitiva* трапляється у працях Томи Аквінського (*Summa Theologiae*. 1a. 85. 2 [DThAST 2006, с. 59]) і Дж. Поінсота (*Tractatus de signis*. 9a1-30 [PTdS 1985, с. 25]). Сучасні філософи пропонують цей термін перекладати з латини на англійську мову як “cognitive faculty” [DThAST 2006, с. 59], “cognitive power” (J. Deely) [PTdS 1985, с. 25]. Контексти, де уживається цей вислів, дозволяють припустити, що семантично лат. *potentia cognoscitiva* наближається до значення сучасного терміна *когнітивні здібності* “природні засоби” емпіричного та раціонального пізнання (відчуття, сприйняття, пам’ять, інтелект, інтуїція, уява, аналогія, синтез, аналіз тощо), які дозволяють досягти об’єктивної істини й зберігати інтерсуб’єктивність знання.

²⁰ “[647a16-b26] Cum constet multa repraesentare aliud seu manifestare, et **non per modum signi**, sicut Deus repraesentat creaturas, et omnis causa effectus, et principia manifestant conclusiones, et lux colores; nee tamen habent rationem signi.” (В.1, Q. 1 : 24-29) [PTdS 1985, с. 119] – “Відомо, що багато речей можуть репрезентувати щось **не через знак**, скажімо, Бог виявляється як істота, кожна причина – як результат, принципи – як висновки, а світло виявляється у кольорах: проте ці зв’язки [встановлюються] не через знак”.

: 37–38) [PTdS 1985, с. 119]), і подає річ залежно від позначуваного ([647a16-b26] “*ab ipsa re **significata***” (B.1, Q. I : 34–35) [PTdS 1985, с. 119]), а відношення між знаком і позначуваним є категоріальним ([648a27-b37] “*Ergo relatio signi ad signatum praedicamentalis est...*”²¹ (B.1, Q. I : 28–29) [PTdS 1985, с. 121])).

Отже, за Дж. Поінсотом, знак не запобігає природним або культурним зв'язкам ([647a16-b26] “*relatio realis vel rationis*” (B.1, Q. I : 44) [PTdS 1985, с. 119]). Він також не детермінований винятково природними чи раціонально встановленими зв'язками ([647a16-b26] “*et **non solum agimus de relatione reali vel rationis determinate***” (B.1, Q. I : 46–48) [PTdS 1985, с. 119]). Навпаки, знак залучає й те, що існує незалежно від когніції (“*ens reale*” (B.1, Q. I : 14) [PTdS 1985, с. 48] – “реально існуюче”), і те, що обумовлюється нею (“[285a12-b4] “*ens rationis*” (B.1, Q. I : 39–41) [PTdS 1985, с. 48] – “ментально існуюче”).

Виходячи з того, що знак, аби позначати щось іще, має належним чином співвідноситися (букв. бути “пропорційним”) із власне позначеним/означеним об'єктом ([655b8-42] “*in signo ... **proportio et connexio cum tali significato***” (B.1, Q. 2 : 19–21) [PTdS 1985, с. 135]), Дж. Поінсот встановлює різні типи такої пропорційності ([655b8-42] “*Quae proportio ... varia est*” (B.1, Q. 2 : 22–23) [PTdS 1985, с. 135]) і створює типологію знаків (див. [9b34-10a26] *Summulae. Ch.2* [PTdS 1985, с. 27]):

(1) з огляду на те, як вони представлені свідомості (*signum formale et instrumentale* / формальні та функціональні);

(2) відповідно до співвідношення з позначуваним (функціональні знаки поділяються на (2.1) *signum naturale* / природні знаки – ‘дим означає вогнище’, (2. 2) *signum ad placitum* / знаки, обумовлені волею соціуму – слово *homo* “людина”, (2. 3) *signum ex consuetudine* / звичайні знаки, встановлені звичаєм чи традицією вживання реалій – ‘серветки на столі означають обід’).

Філософ зазначає, що для природних знаків зв'язок із власне позначеним об'єктом – реально існуючий (“*Relatio signi naturalis ad suum signatum, <...> realis est, et non rationis*” (B.1, Q. 2 : 9–12) [PTdS 1985, с. 135]), але він усвідомлюється через те, що заздалегідь припускається ([663b17-25] “*praesuppositum aut concomitans*” (B.1, Q. 2 : 4) [PTdS 1985, с. 152]). Так у свідомості дим стосується вогнища, а образ до екземпляра (який наслідується) як міра того, що має бути репрезентоване знаком ([663a19-b17] “*mensuram in genere repraesentabilis et manifestabilis potentiae*” (B.1, Q. 2 : 39–41)

²¹ Імовірно, це твердження слід розуміти як те, що кожна річ займає певне місце в структурі категорії, яка об'єднує ці речі за спільною для них ознакою. Поняття ж про кожного з членів категорії виражено в імені, тобто ім'я вказує на місце позначеної реалії в категорії: “...*Notio praedicamentalis est Nomen*” (G. Dalgarno. *Ars signorum*) [цит. за: Michael 2010, с. 244].

[PTdS 1985, с. 151]). Знакове відношення (*in signo proportio cum tali significato / знак – позначуване*) є також ментальним, оскільки саме свідомість встановлює правильне співвідношення між знаком та саме таким, а не іншим, позначуваним, ([663b17-25] “*ut hoc signum sit proportionatum illi signato potius quam alteri*” (B.1, Q. 2 : 4) [PTdS 1985, с. 152]).

Філософські теорії до XVIII ст., які аналізують мовні знаки й характер відношень ‘позначений об’єкт – слово (словесний знак) – ідея (значення)’, узгоджуються з викладеними положеннями.

- Мовні знаки мають довільний характер, а ідеям (значенням) властивий різний ступінь відповідності позначеним об’єктам, що зумовлюється пізнавальною активністю мовців). З цим також пов’язуються мовні зміни, оскільки, за словами Дж. Локка, “зміна у поглядах спричиняє нові поєднання ідей” і утворення нових імен (Розв. про люд. розумін. Кн. 3) (Локк).

- Разом з цим визнано важливу роль зовнішнього чуттєвого досвіду й зображальності мовних засобів у древніх мовах, продуктивність образних та алегоричних висловлювань (Ф.Бекон, Е.Кондільяк). Стверджувалося, що мова “у своєму зародженні <...> почала з зображення ідей за допомогою яскравих чуттєвих образів” (Е.Кондільяк).

- Висувалися ідеї про домінантність чуттєво-образного світосприйняття у носіїв історично старших мов унаслідок конкретності мислення й оперування здебільшого видовими поняттями (Бекон).

- Вважалося, що обмеженість (бідність) (Віко 1940) лексичного складу “не дозволяла навіть говорити якимось інакше. Через те, що рідко знаходили відповідне слово, можна було вгадати суть думки тільки через повтор ідей, які були більше на неї схожі” (Е.Кондільяк).

- Шляхом прозорішого, яскравішого й найкраще зафіксованого подання інформації (Е.Кондільяк) здійснювалася економія когнітивних зусиль і забезпечувалася ефективність спілкування.

- З позицій філософів, поетичність і картинність висловлювання досягалася різними засобами, основними з яких були гіпотипозис; образ; уподібнення; порівняння; метафора; перифраз; фрази, що пояснювали реалії їх природними особливостями; описи, підібрані із явищ або незначних, або особливо важливих; і, нарешті, описи засобами додавань емпатичних і навіть надлишкових.

Вищенаведені та інші погляди на знак, механізми його формування й зв’язок позначувального й позначуваного слугували підґрунтям для різних “синтезуючих та аспектируючих” концепцій Нового часу від к. XVIII–поч. XIX ст. і дотепер.

1.1.3.1. Іконічність в контексті коеволюції пізнання й мови. Теорії вмотивованості ранніх вербалізацій, залежності розвитку виражальних і функціональних можливостей мови від її віку та типології визнають природне походження мови [Гердер 2007], її організмічність [Шлейхер 1964] і подібність до інших природних об'єктів (мова “поділяє суть усього органічного” [Гумбольдт 1984, с. 308]), а також важливу роль чуттєвого першопочатку в мовній еволюції [Шлейхер 1964, с. 117–119].

Учення про єдність світу, людини, й мови (В. фон Гумбольдт, О. О. Потебня) підтримує обґрунтованість мовної форми та змісту. В. фон Гумбольдт вказував на взаємозалежність мовного й позамовного змісту: “Той, хто замислювався хоч колись над природою мови, не наважиться стверджувати, що мова – це сукупність довільних чи випадково вживаних позначень понять, що слово не має іншого призначення й сили, крім того, щоб вказувати на предмет, існуючий у реальному світі, або ж у думках. <...> мови виникли не довільно, і не за домовленістю, але вийшли із таємниць людської природи і є <...> саморегульованими й здатними до розвитку звуковими стихіями” [Гумбольдт 1984, с. 324–326].

У вченні про знакову природу слова О. О. Потебня також пов'язує значення й звук, вказуючи на відповідність звучань певним почуттям²², які виникають при сприйнятті предмета й утворюють внутрішню форму²³ первинного слова: “Зазвичай, з'ясовуючи причини, за якими відомий звук має в слові таке-то значення, шукають, насамперед, не відповідності цього звука почуттю, <...> а схожість між звуком і сприйняттям, яке вважають за сам предмет. Кому здається очевидним, чому звуконаслідувальні слова <...> означають те, що вони означають, той і причини значення незвуконаслідувальних слів мусить шукати в подібності між звуками й предметами, ними позначеними” [Потебня 1976, с. 118]. Однак О. О. Потебня був переконаний і неодноразово підкреслював, що “участь слова у створенні послідовного ряду систем, які обіймають відношення особистості до природи, [означає, що мова – це] не відтворення сформованого світогляду, а діяльність, яка його формує” [Потебня 1976, с. 171].

²² “... Уживаний у санскриті корінь усіх цих слів *indh*, пекти, горіти - найдавніший <...> і прямо утворений із вигук: <...> внутрішньою формою цього слова [буде] те, що пов'язує значення (тобто тут – образ горіння й предмета, який горить, і сполучає у своєму зародку безліч ознак) зі звуком. Зв'язуючим елементом тут може бути тільки відчуття, яке супроводжує сприйняття вогню й безпосередньо відтворене в звуку *indh*. Відчуттям і звуком, узятими разом <...>, людина позначала отримане ззовні сприйняття” [Потебня 1976, с. 115].

²³ У слові є “звук, тобто зовнішня форма, та етимологічне значення, яке також є формою, але тільки внутрішньою. Внутрішня форма слова - відношення змісту думки до свідомості, вона показує, як уявляється людині її власна думка” [Потебня 1964, с. 139].

Отже, ця теорія узгоджується з філософією В. фон Гумбольдта не тільки в аспектах співвідношення звучання й значення, символічності мови²⁴, а й стосовно діяльній природи мови як органу думки.

У філософських концепціях впорядкованості й самовідтворення безмежно розширених семіотичних систем²⁵ роблять висновки стосовно функціональної значущості мови як знакової системи. З одного боку, мова “зводить різноманіття <...> до чогось доступного для розуміння людською думкою <...>, [а з іншого боку], мова – не сукупність знаків для позначення готових думок, вона – система знаків, здатна до невизначеного, безмежного розширення” [Потебня 1981, с. 133–134]. На думку О. О. Потебні, саме так долається суперечність між обмеженими можливостями людської свідомості й потенційною нескінченністю пізнання світу.

З цим положенням солідаризується й погляд Е. Кассіра на те, що мова упорядковує пізнання й забезпечує його телеологічність: “Усяке пізнання <...> прагне звести різноманіття явищ до єдності ‘основоположення’. Окреме не повинно лишатися окремим, йому слід увійти в ряди взаємозв’язків, де воно буде елементом ‘системи’. [У мові, мистецтві, міфі, релігії, як і в пізнанні] емпірично існуюче не стільки віддзеркалюється, скільки породжується за певним принципом”(Е. Кассіер).

Так усі об’єкти, які сприймаються перцептивно, досягаються у павутині зв’язків (“web of relations” [Deely 2000, с. 29]), тобто в семіотичній мережі (“semiotic web” [Sebeok 1976, с. 149–181]), формування якої детерміновано “єдністю існування організму та оточуючого середовища”, *Umwelt* (Я. Ікскюль, Т. Ікскюль [див. Brentari 2015, с. 9–19, 63–72, 75–228; Uexküll 2013, с. 149–150], Т. Себеок [Sebeok 1976]), а у спеціалізованому трактуванні – “єдністю людини й середовища” (*Lebenswelt* [Deely 2000, с. 22]), у якому людина виявляється не ‘розумною істотою’ (“animal rationale”) [Гайдеггер 1988], не ‘річчю, яка мислить’, а ‘семіотизуючою істотою’ (“semiotic animal”) [Deely 2000, с. 22]). Мова – вже не просто система знаків, а “домівка буття” [Гайдеггер 1988], продукт нашої моделюючої системи

²⁴За В. фон Гумбольдтом, зв’язок між звуком та його значенням здається цілком очевидним і може бути виражений (а) зображальним (“живописним”) шляхом, “коли звук, який видає предмет, імітується у слові”, (б) символічно – на основі певної внутрішньої подібності звуків тим враженням, які створюють предмети, тобто “наслідуванні не безпосередньо звука чи предмета, а якоїсь внутрішньої властивості, притаманної їм обом <...>, наприклад, слова *stehen*, *stetig*, *starr* ‘стояти’, ‘постійний’, ‘непорушний’, які створюють відчуття стабільності”, (в) за допомогою аналогії, “яка вибудовується на основі схожості звуків згідно зі спорідненістю позначуваних понять”, оскільки “позначати споріднені поняття за допомогою споріднених звуків – цілком природно”, але при цьому, “на відміну від розглянутого раніше способу позначення, не береться до уваги властивий самим цим звукам характер”, що дозволяє “найчіткіше виявити результат роботи думки в усій його цілісності за допомогою такої ж цілісності мови” [Гумбольдт 1984, с. 92–94].

²⁵Див. з цього приводу теорію існування автопоезисних систем [Матурана, Варена 2001].

(*Innenwelt* [Sebeok 1986]). Сучасні філософи й семіологи [Deely 2001, с. 133–134] переконані, що той світ, яким він є (*Umwelt*), вже настільки одночасно модифікований (*Innenwelt*) внаслідок екзаптації²⁶ мови з метою передачі цих метаморфоз, що вельми відрізняється від того світу, ще нереформованого природною мовою (*Umwelt*).

Ч. Пірс добре розумів, що коли людина створює слово, воно означає те, що воно призначено означати, але людина також використовує слово як знаряддя мислення й апелює до нього як до інтерпретанти²⁷ своєї думки. Оскільки інтерпретанта тлумачить відношення ‘знак – об’єкт’ у наступному знаку, то вона звернена як до майбутнього знака, так і до попереднього. Людина виявляється знаком, думка виявляється знаком, слово виявляється знаком:

“51. В людській свідомості немає нічого такого, що б не мало відповідника в слові. <...> слово (або знак), який уживається людиною, є сама людина. Адже ... той факт, що усяка думка є знак, ... [i] життя є послідовність (“train”) думки, доводить, що людина – знак, ... [a] те, що всяка думка є зовнішній знак, доводить, що людина – зовнішній знак. Іншими словами, людина й зовнішній знак тотожні у тому ж сенсі, як тотожні слова *homo* й *людина*. Отож, моя мова є сукупність (the sum total) мене самого; адже людина є думка.

52. <...> самототожність (“identity”) людини полягає (“consists”) у зв’язаності (“consistency”) того, що вона робить і що мислить, а зв’язаність є інтелектуальною властивістю реалії, тобто її вираження чогось”(Ч.Пірс).

Фактично Ч. Пірс постулює безмежність процесу семіогенезу, яку вбачає в (а) породженні кожним знаком складнішої інтерпретанти певного об’єкта; (б) у неможливості породження такої інтерпретанти об’єкта, який був би найскладнішим і цілком доступним нашій свідомості.

... людину вельми приваблює непереборна й невідворотна безодня семіозису, проте пріоритетність зв’язаності знаковості й повсякденного мислення, форми опосередкованого адресування до змісту характеризує культуру Нового часу, починаючи з ХХ ст.

У дослідженнях, які безпосередньо пов’язані або лише торкаються окремих аспектів когнітивної еволюції, визнано, що культура – це

²⁶Екзаптація — принцип мультифункціональності та еволюції форми, структури шляхом зміни функції (язик для продукування мовлення).

²⁷“10. Знак, або *репрезентамен*, є щось, що заступає (“stands for”) собою щось для когось у якомусь відношенні чи якості. Він адресований комусь, тобто створюється в голові цієї людини еквівалентний знак, або, можливо, більш розвинений знак. Знак, який вона створює, я називаю *інтерпретантою* першого знака. Знак заступає собою щось – свій *об’єкт*. Він заступає цей об’єкт не в усіх відношеннях, а тільки адресує (“in reference”) до якоїсь ідеї, яку я іноді називаю підставою (“ground”) репрезентамена”(Ч. Пірс).

інформаційна система, яка передається соціальними каналами і на окремих етапах її еволюції домінуючим виявляється той чи той спосіб сприйняття, обробки й передачі адаптивно/соціально цінної інформації, тобто домінантний когнітивний тип мислення “еволюція людини – це, здебільшого, еволюція її когнітивних здібностей.

Концепції коеволюції мислення, культури й мови однастайні стосовно того, що типом взаємодії людини зі світом та усвідомленням людиною свого місця в ньому визначаються форми та ступінь достовірності репрезентації соціально важливої інформації (див. [Козлова 2002; 2008(б); 2009(а); Kozlova 2009; 2010(а)]). Для сучасної людини звичайними є стратегії логічного, дискретного, несуперечливого пізнання світу з виділенням чогось головного, детермінуючого й другорядного, залежного. На ранніх стадіях філогенезу взаємодія людини зі світом визначалася самоототожненням зі Всесвітом, відчуттям невідокремленості від реальності, наслідуванням її, вемоційнюванням і переживанням реальності як такої, що існує тут і зараз. Опановування світом здійснювалося у стані повної залученості в те, що відбувається, а це спричиняло компактність репрезентацій, їх незрозумілість поза контекстом і вимагало точної вербально-символічної репрезентації. Комплекси власних переживань, які супроводжували пережиту ситуацію, у якомусь глибинному відношенні доволі точно відтворюють важливі для життєдіяльності параметри ситуації <...> Так само протообрази людини правильно відтворюють істотні для неї параметри того, що відбувається. Звукокомплекси ж – складова частина цілісної протообразної репрезентації. Тому й вони інформативні у відношенні вираженого ними змісту. <...> якщо спочатку вони були не більше, ніж компоненти цілісного переживання суб’єктом того, що відбувається, то поступово <...> починають функціонувати як символи, які заступають ситуацію, а не просто супроводжують її, набуваючи функцій слів мови. На певній стадії це звукосполучення починає використовуватися не просто як знак, що заміщає комплекс власних внутрішніх переживань конкретних якостей, а як самостійний об’єкт оперування, тобто як такий знак, котрий являє собою об’єкт символічної реальності й дозволяє висловити фундаментальні знання, отримані внаслідок глибинної взаємодії людини зі світом.

Згідно з концепцією стадіальності визрівання мови, міметичний етап (“фаза чуттєвого вираження”(Е.Кассіер) передуює етапу символічного вираження: “Чим ближче ми до справжніх першопочатків звукової мови, тим більше опиняємося все ще повністю ув’язненими в тому колі мімічного²⁸

²⁸ Е. Кассіер уживає одиницю нім. *mimischer* [Cassirer 2010, с. 128, 133-146] “мімічний”, тому при цитуванні користуємося відповідником укр. *мімічний* Судячи з назви підрозділу роботи “Die Sprache in der Phase

зображення й позначення, де бере свій початок і мова жестів” ”(Е.Кассіер). Історично першими виявляються ситуативний стиль мислення, орієнтація мовців на конкретні ознаки предмета чи дії та їх чуттєвий образ, намагання віддзеркалити в позначувальному нюансі позначуваного “спеціально призначеним для такого випадку звуковим нюансом” ”(Е.Кассіер); мова максимально наближається до чуттєвого образу, по можливості точніше відтворюючи його багатоманіття різними звуковими імітаціями (‘напрямок’, ‘твердість’, ‘плинність’ – через звукосимволізм голосних і приголосних; ‘зміни’ – через альтернації; ‘повторювані дії’ – через подвоєння форми тощо) ” (Е.Кассіер).

Теорія зміни культур пояснює, що суттєві соціальні зміни супроводжуються різким підвищенням семіотичності поведінки, зміною найменувань і посиленням знаковості (символічності) старих форм, що може свідчити про певні зміни типу культури. А одна з її основних характеристик – ставлення до знаків та знаковості, тобто орієнтація культури на вираження чи зміст і відповідне розуміння відношення між позначувальним та позначуваним як взаємооднозначного й єдиноможливого (а не довільного), чи як конвенційного.

М. Фуко розвиває концепцію кумулятивності знання й історичних зсувів епістемічного поля (форм мислення), які врешті-решт призвели до сучасної конфігурації “мислення про людину”, але розпочалися з епістемі “схожості”, коли категорія подібності складала підґрунтя систематизації речей через їх співвіднесення зі словами (“майже до кінця XVI століття категорія подібності грала конструктивну роль в інтелектуальному набутку в межах західної культури. <...> світ замикався на самому собі: земля повторювала небо <...>. Живопис копіював простір. <...> І репрезентація (*représentation*) <...> виступала як подібність: театр життя чи дзеркало світу – ось як називалася будь-яка мова, ось як вона заявляла про себе” (М.Фуко). Спочатку знак, хоч і не гомологічний із позначеним об’єктом, був “значущим настільки, наскільки існувала схожість між ним і тим, на що він вказував (тобто на якусь подібність)” (М.Фуко), з часом же схожість між позначувальним та позначуваним

des sinnlichen Ausdrucks. II. Mimischer, analogischer und symbolischer Ausdruck” [Cassirer 2010, с. 133] / “Мова у фазі чуттєвого вираження”, а також із контексту, де йдеться про зображальні жести та відтворення шляхом наслідування у слові ознак реалій, які сприймаються чуттєво, Е. Кассіер мав на увазі ‘імітований’ (нім. *mimetischer*), а не ‘виражений засобами міміки’ (нім. *mimischer*). Це очевидно тому, що Е. Кассіер звертається до теорії Аристотеля й уживає одиницю дгр.μῖμης “1) наслідування, відтворення, схожість; 2) зображення” [ДДГРС 1958, с. 1099]: “... ‘*Nachahmung*’ ... für Aristoteles nicht nur als Ursprung der Sprache, sondern auch als Ursprung der künstlerischen Tätigkeit erscheint. Die μῖμης gehört, in dieser Art verstanden, selbst bereits dem Gebiet der ποιησις, der schaffenden und gestaltenden Tätigkeit, an” [Cassirer 2010, с. 129] (виділено нами) – “... “наслідування” є для Аристотеля не тільки джерелом мови, а й джерелом художньої діяльності. Так, як ми його розуміємо, μῖμης сам належить до сфери ποιησις, продуктивної й творчої діяльності”.

втрачалася й зв'язок між ними встановлювався опосередковано через мислення (слово—образ), а в сучасній епістемі – через мову (слово—знак) (М.Фуко).

Еволюційна та когнітивна антропологія також дотримуються ідеї первинності індексальних та/чи іконічних репрезентацій порівняно зі вторинністю символічних. Результати археологічних досліджень [Chase 1999, с. 35; Watts 1999, с. 121–122] дозволяють припустити, що вже в період плейстоцену (300 тис. – 250 тис. р. до н.е.) люди використовували червону²⁹ вохру з метою візуальної сигналізації сексуальної зрілості (sham menstruation/sex-strike theory). Нерегулярність застосування вохри доводить контекстну залежність знаків від конкретних ознак чи властивостей, які виявлялися в якійсь ситуації (наприклад, червоний колір вохри відповідав ознаці 'колір крові під час місячного очищення', а отже був іконічним знаком). В історично молодших артефактах доби верхнього палеоліту (приблизно 30 тис. – 10 тис. р. до н.е.), знайдених на території Африки, вбачають іконічне використання яскравого червоного кольору вохри на позначення салієнтної з погляду комунікантів ознаки. Пізніші артефакти, залишені представниками різних культур, доводять, що яскравість червоного кольору вохри слугувала ефективним сенсорним стимулом і викликала естетичне задоволення, тому вохра регулярно вживалася для декорування тіла та речей. Емоційний відгук людини на яскравість червоного стимулював ритуальне (символічне) використання пігменту, зокрема, при ініціаціях, святкуваннях родючості³⁰.

Застосовуючи комплексні методи, науковці намагаються пояснити стимули й механізми імітативної діяльності людини. В семіотичних дослідженнях, присвячених питанням походження мистецтва й науки, наводять докази того, що опредмечення відбувалося на матеріалі, подібному та/або природному для якогось явища чи події. В. Розін вважає, що активізація психологічного процесу споглядання конкретного предмета актуалізує пов'язані з ним образи й смисли, а на їх основі – нові образи й смисли: споглядання → образ реалії, обрис предмета чи тіла тварини →

²⁹ За даними когнітивної психології (B. Berlin, P. Kay, R. E. MacLaury), червоний колір належить до базових кольорів, розрізняється дитиною першим після чорного та білого кольорів, а найменування червоного кольору належить до мовних універсалій [Croft 2002, с. 278-279]. Вербальна категоризація кольорів здійснюється з урахуванням ознаки 'яскравість', а потім на основі ознаки 'тон' [MacLaury 1992].

³⁰ Відомо, що у койсанській культурі, в контексті менархеального ритуалу, яскравий червоний колір символізував плідність, а дівоча яскравість, краса асоціювалися з "блиском дощу" (тобто блискавкою). Так співвідносили відтворення потомства й відтворення Всесвіту. Вважалося, що поява зрілої дівчини викличе дощ. Червоному кольору надавали надприродної енергії. Менархе пов'язували з плідністю, а правильне виконання менархеального ритуалу мало мобілізувати чоловіків на працю й забезпечити вдале полювання. Отже, червоний колір був дуже важливим складником ритуалу, мета якого полягала у збереженні й збільшенні репродуктивної сили та організації життя соціальної групи [Watts 1999, с. 133-137].

образ намальованої реалії, образи людини й пташки, яка вилітає з гнізда → образ душі, яка залишає тіло, тощо.

Теорія ПАІ³¹ (РАН triad) [Bustamante 2011] пояснює утворення найдавніших образів через перцепцію існуючих об'єктів, яка супроводжується одночасною дією вроджених психологічних механізмів та стимулює встановлення значимих і не випадкових зв'язків між очевидно непов'язаними об'єктами чи ідеями (за К. Конрадом, “unmotivated seeing of connections” / “немотивоване бачення взаємозв'язків” і надання цим зв'язкам “specific experience of an abnormal meaningfulness” / “неадекватної значущості” [BDH 2009, с. 33]). Спостереження за природними об'єктами, топографічними особливостями, звуками та іншими реаліями докільля стимулюють людину шукати відповіді на питання “На що це схоже?”. А отримання відповіді на таке питання стимулює задоволення й творчу активність. Як наслідок, топографічні об'єкти (міметоліти) і природні об'єкти (міметоморфи) перетворюються на щось інше шляхом додавання, елімінації чи трансформації окремих ознак.

Наприклад, встановлення зв'язків між топографічними об'єктами та іншими природними реаліями на основі спільності їх обрисів відзеркалено в топонімії. Розглянемо автохтонну назву кратера вулкана Даймонд-Гед (Рисунок 1. 1) – гав. *Lae'ahi* / *Lē'ahi*, що букв. означає ‘гребінь тунця’ (гав. *lae* “гребінь, хребет; виступ, опуклість ” + гав. *ahi* “тунець”) [All about... 1875, с. 182]. Архаїчна гавайська культура приписувала надприродні властивості цій реалії, що виявлялося в уособленні цього природного об'єкту.

³¹ ПАІ (РАН Triad / Pareidolia-Aporphenia-Hierophany) – теорія психологічних феноменів парейдолії, апофенії та ієрофанії, які становлять частину вроджених підсвідомих механізмів і діють одночасно на ранніх стадіях розвитку свідомості людини. Парейдолія пов'язана зі сприйняттям невиразного оптичного чи звукового стимулу як значимого, коли ілюзорний образ формується на окремих деталях конкретної реалії (зображення тварини у хмарах), апофенія – зі встановленням значимих системних зв'язків у безсистемних даних, а ієрофанія – із проявом священного (чогось цілком відмінного від середовища людини) у природній, світській реалії [Bustamante 2011].

1. Кратер вулкана Даймонд-Гед (*Lēahi*) Вид з Вайкікі.
Оаху, Гавайські острови, 2012 р.
(фотографія з авторського архіву)

2. Синій або звичайний тунець / *Thunnus thymus*
(фрагмент на основі ілюстрації [БЖЖ 2004, с. 780])

Рис. 1. 1. Парейдолія:
ілюзорний образ КРАТЕРА ВУЛКАНА ‘СПИННИЙ ПЛАВЕЦЬ ТУНЦЯ’

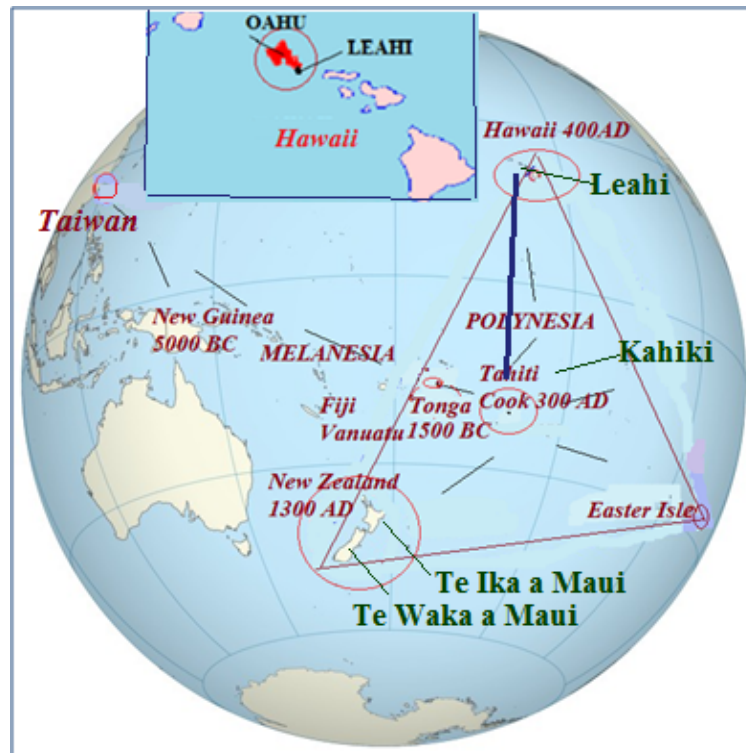

Рис. 1. 2. Полінезійський трикутник: історія заселення й актуалізація ілюзорних образів в автохтонній топоніміці³²
(гав. *Leahi*, *Kahiki*, маор. *Te Ika a Maui*, *Te Waka a Maui*)

У міфах (*The Ghost Dance on Punchbowl* [HLOH 1991, с. 112–120]; *Leahi, Diamond Head* [Paki 1972, с. 71–73]), які тлумачать походження полінезійців та події, пов’язані з утворенням і заселенням гавайських островів, а також у приказках та наспівах, *Leahi* постає в образі велетенської істоти, божества: “*Nani Leahi, he maka ia no Kahiki*”³³ [АНС 1989] – “Чарівний *Leahi* вказує шлях до Таїті” (напрямок позначено прямою лінією синього кольору на Рисунку 1. 2).

³² Карту укладено на основі ресурсу [ОМ 2010] за даними [Bullerman 2010].

³³ Слово гав. *Kahiki*, яке є когнатом одиниці *Tahiti* “Таїті”, в гавайській прозі та наспівах уживається на позначення будь-якої землі за межами Гавайських островів, тобто в значенні ‘чужий, далекий, чужоземний’ [HLOH 1991, с. 112-120].

Інші приклади вербалізації образів, утворених через парейдолію, знаходимо в топоніміці культури маорі. Автохтонні найменування островів Нової Зеландії вмотивовані подібністю лінії узбережжя та обрисів риби й каное³⁴: *Te Ika a Maui* (букв. ‘Риба Мауї’) “Острів Північний” і *Te Waka a Maui* (букв. ‘Каное Мауї’) “Острів Південний” (Рисунок 1. 3).

Архаїчність топонімів та образів не викликає сумнівів. По-перше, заселення Полінезії відбувалося упродовж 1500 р. до н.е. – 300 р. н.е. [Bullerman 2010], а полінезійські народи були дуже досвідченими мореплавцями та мали правильне розуміння напрямків лінії узбережжя. Вони користувалися каное, одним із найстаріших видів човнів, і пересувалися на дуже далекі відстані (маршрути міграції з Тайваню до Полінезії позначено чорними переривчастими лініями на Рисунку 1. 2). Географічний чинник не впливав на інтенсивність контактів або лінгвокультурну дивергенцію. Географічно віддалені, але споріднені етноси маорі, гавайці й тонганці зберегли лінгвокультурні когнати (див. [Taylor 2010, с. 179–204]).

До того ж топонімія та інші вербалізації ілюзорних образів згадуються в креативних оповідях про створення Всесвіту, про міфічних героїв та предків, а також пов’язуються з важливими об’єктами духовної та матеріальної культури мовців. Наприклад, одиниця маор. *waka* “каное” увійшла до структури назв об’єктів, форма яких нагадує форму човна – маор. *Te Waka a Maui* “Острів Південний. Нова Зеландія” та маор. *he waka raparanga rakau* “генеалогічна дошка (дошка у формі каное, де насічки унаочнюють родовід від найстарішого предка)” (див. ілюстрацію [Taylor 2010, с. 159]).

Автохтонізми запозичені в англійську мову з початком колонізації цих земель, що свідчить про їх активне й тривале функціонування в мовах аборигенів до періоду переселення європейців. Наприклад, одиницю маор. *waka* у значеннях “1) каное; 2) Пояс Оріона³⁵” зареєстровано в журналах європейських мореплавців та натуралістів, датованих 1770–1814 рр. [ODNZ 1997, с. 886].

³⁴ Легенда “The Fish of Maui/ Риба Мауї” [LMFM 2009] оповідає про те, як міфічний герой, напівбог Мауї вийшов на каное зі своїми братами у море й уловив велетенського ската. Виявилося, що вудка Мауї зачепила будинок Тонга-нуї, онука Тангароа. Рибалки почали ділити здобич, не давши Богові Океану на офіру. Тангароа розлютився й перетворив рибу та каное рибалок на суходіл.

Легенди й образи, які пов’язують із походженням островів Полінезії, подібні, що пояснюється спорідненістю новозеландської та маорійської мов і культур, спільним походженням, тривалою історією та перманентним контактуванням цих етнічних груп упродовж заселення Гавайських островів (с 400 р. н.е.) та Нової Зеландії (с 1300 р. н.е.) [Bullerman 2010].

³⁵ Пояс Оріона - астеризм південної півкулі небесної сфери. Складається з трьох зірок (блакитних надгігантів) сузір’я Оріон.

1. *Te Ika a Maui*.
Нова Зеландія.
Острів Північний.

2. Скат / *Batoidea*
(Фрагмент на основі ілюстрації
[ГБЭС 1986])

3. *Te Waka a Maui*.
Нова Зеландія.
Острів Південний.

4. Вака (каное) – один із видів човнів,
які використовуються новозеландським
народом маорі. Центр полінезійської
культури, Оаху, Гавайські острови, 2012
р.
(фотографія з авторського архіву)

Рис. 1. 3 Парейдолія: ілюзорні образи ОСТРОВІВ НОВОЇ ЗЕЛАНДІЇ³⁶
‘СКАТ І КАНОЕ’

Дослідження ПАІ [Bustamante 2011] дозволило зрозуміти роль окремих психологічних механізмів в еволюційних процесах. Той факт, що

³⁶ Малюнки островів виконано на основі ресурсу [ПИРТ].

парейдолія активізує усі п'ять відчуттів і властива не тільки людини, але й іншим видам істот, а її ефект незалежний від розміру мозку, свідчить про важливе значення дії цього механізму на життєдіяльність організмів. Здатність упізнавати і відтворювати подібне чи спільне в непов'язаних явищах виявляється в мімікрії, імітації та дозволяє тваринам маскуватися від ворогів, уникати загрози. Віталістичне значення парейдолії для людини полягає в забезпеченні потреб орієнтації в світі, дешифруванні інформації, яка подається “мовою природи”.

Із віталістичною функцією тісно пов'язана адаптивна роль парейдолії, яка уможливорює декодування природних знаків, встановлення зв'язків між реаліями й з'ясування людиною свого місця в світі. На думку антропологів [Bustamante 2011], парейдолія забезпечує цілісне сприйняття явища чи ситуації в певному контексті. На зразок тесту Г. Роршаха³⁷ [Rorschach 1951], інформація з неба чи землі зчитується й візуалізується. Так встановлюється симетрична проекція між новими даними (ЦІЛЬ – те, що сприймається) і відомою інформацією (ДЖЕРЕЛО – те, що симетрично проектується на щось інше), наприклад, людина чи артефакт → розташування зірок. Ці процеси сприяли формуванню стереотипних уявлень про будову Всесвіту.

Створення ілюзорних образів стимулювало дію інших механізмів, спрямовану на встановлення значимих системних зв'язків між існуючими й уявними реаліями. Дослідники [Bustamante 2011] наполягають, що маніфестації образів міметолітів з часом зростали. Їх міфологічні, а згодом і релігійні інтерпретації обов'язково пов'язувалися з подіями, за якими спостерігала людина. Так поєднанням ілюзорних образів з емоційно-оцінними компонентами створювалися геоміфологія, фітоміфологія, астроміфологія тощо з метою кодифікації різних феноменів та встановлених між ними зв'язків. Вміння виявити подібність між непов'язаними явищами, здатність роз/пізнавати розмірність частин якогось цілого виявилися істотними для систематизації окремих випадків та формування категорій.

Отже, симетрія, повтор та імітація сприяли отриманню нового знання з опертям на попередній досвід; дозволяли усвідомити варіантність, відхилення від наслідуваного зразка, оскільки не існує абсолютно точного повтору; стимулювали експериментування з об'єктами й діями. І кожний

³⁷За результатами експериментів Г. Роршаха [Rorschach 1951], пацієнти активно реагували на симетричні зображення й відмовлялися тлумачити несиметричні. Г. Роршаг з'ясував, що симетрія забезпечує щось необхідне для творчого акту (“part of the necessary artistic composition”), стереотипізує уявлення й інтерпретацію образів, створює ідентичні умови для праворуких та ліворуких людей (тобто для людей із домінуючим цілісно-візуальним та лінійно-послідовним методом обробки інформації [Bragdon 2000, с. 75-78; Porac 1981]) й уможливорює інтерпретацію цілісних ситуацій (“whole scenes”) [Rorschach 1951, с. 15].

раз результати експериментів виявлялися певними варіаціями первинного зразка; відігравали конструктивну роль у процесі креативного мислення і діяльності внаслідок повторного застосування конкретних існуючих схем чи моделей [Creativity... 2006, с. 195–230], оскільки саме імітацією досягається збереження структурної цілісності. Одночасне відчуття подібності та відмінності, яке виникає при копіюванні чи повторенні чогось, стимулює імпровізацію, застосування опанованої моделі явища чи ситуації (а не конкретної реалії) до нового змісту, який створюється швидше у процесі повторюваного зрощення, ніж послідовного набуття (за словами Ж. Делеза, “originary synthesis”, а не “succession of instants” [Deleuze 2007, с. 91]) смислів.

Можна сказати, що процес семіогенезу спрямований від декодування природних до створення культурних знаків, від сприйняття й пізнання довкілля – до його конструювання. Через з’ясування подібного й різного хаос (синкретичних, цілісних) образів, ідей перетворюється на складну систему³⁸. Виявляється, що копіювання й імітація є “спробами відтворення” чогось і вкрай необхідні для кодування, але не тотожні йому, оскільки відбуваються на нижчому рівні дії еволюційних механізмів, ніж кодування.

Копіювання й імітація реальності не стільки важливі для біологічного пристосування, скільки для культурної адаптації людини, налаштованої на подолання розриву між організмом і довкіллям (“the gap between the internal and external reality” [Barbieri 2010, с. 784]) шляхом пізнання реальності. Якщо дотримуватися трактування пізнання як процесу здобуття, організації та застосування знань, які людина накопичує в процесі сприйняття та суб’єктивної інтерпретації об’єктивної реальності й утворення її динамічної ментальної моделі [Györi 2000, с. 72], то роль імітації полягає в передачі та отриманні інформації не тільки про навколишнє середовище, а й про недосяжний для безпосереднього сприйняття світ, його вибудовування у різних втіленнях (“displaced reference” [Györi 2001, с. 182, 190]). Імітація сприяла розвитку символіки й подоланню дистанції між несимволічною та символічною репрезентацією [Donald 1999] у процесі створення “соціальної конструкції реальності” (К.Лоренц), тобто картини світу.

Актуальні концепції паралельного й спрямованого (векторного [Bichakjian 2002, с. 15–58], ускладненого, циклічного, конвергентного [Шарден 2002, с. 43–321]) розвитку різних складників Всесвіту [Koch 1987], теорії коеволюції мови та інших (анатомічних, нейрофізіологічних, психологічних тощо) особливостей людини [Lieberman 1987], а також

³⁸У цьому контексті див. про гетерогенез (“power of heterogenesis” [Guattari 1995, с.33-57]) – творчу силу, яка через зміни стимулює самоутворення складних систем і перетворення хаосу в порядок.

різних аспектів культури [Vichakjian 2002, с. 221–258] демонструють, що виникнення та зміни природної мови відбуваються поряд з іншими “антропоцентричними системами”, але вони не можуть вважатися “побічним продуктом будь-якого іншого розвитку”, як це імпліковано в окремих теоріях. Враховуючи факти, наведені у зазначених та багатьох інших роботах, дотримуємося думки, що тенденції мовної еволюції специфічні за своєю природою, хоча й односпрямовані з іншими еволюційними процесами, які охоплюють величезні періоди історії людства. Ці тенденції підкорюються рушійній силі “дрейфу” (Е.Сепір), який становить суть життя систем і виявляється в їх незалежній паралельній еволюції. Якщо “людський світ зближується не тільки в перспективі майбутнього, а й з точки зору ретроспективного культурно-історичного аналізу” (Е.Сепір), то важливу роль імітації слід припустити також і для еволюції мовних знаків та створення вербальної конструкції реальності. Оминаючи дискусії, які точаться навколо стимулів, часу й місця виникнення мови, зупинимося лише на важливих для нашого дослідження гіпотезах протомови.

- ‘Протомова’ (“protolanguage”) – “початковий етап розвитку відкритої системи символічної комунікації, який забезпечив перехід (“bridge”) від використання обмеженої системи вокалізацій (здебільшого обумовлених спадкоємністю) та жестів (частково набутих досвідом) до повноцінної мови із розвиненими лексиконом та граматиною” [The Emergence... 2010, с. vii].

- Мова еволюціонувала разом з еволюцією мозку [Deacon 1992, с. 50] і виникла приблизно у період латералізації півкуль гомінідів, церебральної (вже у *Homo habilis*) і мануальної асиметрії (vs амбідекстрія³⁹ раннього палеоліту [Wilson 2012, с. 35–36]). Ці процеси хронологічно збігаються з початком виготовлення знаряддя праці з каменя (2,6 млн. років тому) [Donald 2012, с. 181; Ragir 2000]. У той час важливу роль відігравали моторика й імітація. Перехід гомінідів до виготовлення знарядь із каменя свідчить про суттєві зміни в процесах отримання досвіду, зростаючу важливість навчання в житті людини, оскільки в природних умовах існування, наприклад, у таких приматів як мавпи, вміння виготовляти кам’яні знаряддя відсутні. Навички генерації об’єктів можна отримати лише шляхом повтору/імітації дій з метою тренування. Тому саме мімізис забезпечив нейрокогнітивну основу для символічного опанування дійсністю, ускладнив середовище, в якому відбувалося спілкування й обмін

³⁹ Амбідекстрія - відсутність вираженої мануальної асиметрії.

знаннями, уможливив генерацію віртуально безмежної кількості одиниць довільного кодування [Donald 2012, с. 181].

Припускають, що міметичні здібності забезпечують дзеркальні нейрони, які розташовані в лобних долях головного мозку й наближені до центру Брока⁴⁰ [Arbib 2012, с. 208]. Вони збуджуються при виконанні цілеспрямованих дій або в процесі спостереження за діями інших істот. Функції дзеркальних нейронів остаточно не з'ясовані, але, ймовірно, пов'язані з навчанням та опануванням новими навичками шляхом наслідування, моделювання дії, здатністю до паралелізму, аналогії й формування складних імітацій. Висловлюється думка [Arbib 2012, с. 214], що складні/комплексні імітації виникли на основі пантоміми (тобто жестового зображення соціально значимих дій), яка поступово стимулювала розвиток мовленнєвих механізмів. Утворення протознака, як вважає М. Арбіб [Arbib 2012, с. 231], спричинено зростанням конвенційного характеру комунікації, а не прозорістю пантомімічних репрезентацій. Існує також припущення, що дія дзеркальних нейронів (зона локалізації яких – значно більша за розміром у людини, ніж у мавпи) уможливила паралелізм ‘мовець – слухач’, необхідний для здійснення вербальної комунікації [Donald 2012, с. 182]. Отже, мімезис виявляється не тільки преадаптацією до вербалізацій, а й первинним (зародковим) типом аналогового уособленого (“embodied” [Donald 2012, с. 180]) кодування.

Цілком імовірно, що протомовлення тісно перепліталось з невербальним протознаком і супроводжувало систему жестів [Corbalis 2002, с. 41–65, 184–212], які розвинулися із пантоміми й зазнали конвенціоналізації [Donald 2012, с. 180]. Психолінгвістичні та нейролінгвістичні дані підтверджують первинний зв'язок жесту й слова: “функціональна карта мозку розмита, дифузна. Ділянки кори, які керують рукою і ротом, поєднані.

- Розвиток ехолокації (“image hearing”) [Fründt 1994, с. 88] слугував передумовою виникнення мови й уможлилював адекватну орієнтацію людини в середовищі. Хоча орієнтація у світі забезпечується всіма органами чуття, неоптичне сприйняття зовнішнього впливу (“orientation with non-optical senses”) [Fründt 1994, с. 77] мало значно більше значення на ранніх етапах еволюції людини й стимулювало візуалізацію образу об'єктів відповідно до інформації про їх розташування, розмір, форму, тверду/м'яку текстуру, поведінку й рух (через зміни частоти), отриманій за допомогою передачі відбитих від об'єктів акустичних хвиль. Ехолокація (а) була

⁴⁰ Центр Брока забезпечує моторну організацію мовлення, переробляє пропріоцептивну інформацію й пов'язаний із здійсненням фонологічної та синтаксичної кодифікації.

засобом монолатеральної комунікації, у процесі якої досягалася природна репрезентація об'єкта; (б) уможливлювала створення знаків та набуття досвіду оперувати ними, адже (в) ехосигнали самі були знаками, створюючи синестетичний (слуховий → зоровий) протообраз об'єктів ("pictorially audible objects"), а індивід виявлявся одночасно відправником і реципієнтом сигналів (синкретизм СУБ'ЄКТ=ОБ'ЄКТ); (г) слугувала підґрунтям ("pre-speech thinking – image hearing and memory") для білатеральної (вербальної) комунікації, де слово – метазнак, що робить об'єкт "наявним, доступним" для створення ментального образу. Якщо гомініди користувалися звуковими сигналами, то, швидше за все, їх первинною функцією була орієнтаційна [Fründt 1994, с. 78, 82, 83, 88].

Ехолокація, можливо, дала стимул до символічного опанування світом: від амодальної перцепції, розуміння сенсорних знаків і отримання повної (цілісної) інформації про реалії довкілля до когніції й маніпулювання змістом.

- Важливим чинником виникнення мови вважають здатність людини до рекурсивної поведінки, схожої на рекурсію в акустичній поведінці птахів. Археологічні дані підтверджують, що анатомічна будова древньої людини (*Homo neanderthalensis*) дозволяла видавати контрольовані послідовності звучань. Висувається гіпотеза про еволюціонування мови шляхом переходу від дискретних звучань, в яких контролювалися тон і висота, до звучань із контрольованою інтенсивністю й інтонацією, а згодом – до тривалих контрольованих вокалізацій. Можливо також, що вміння видавати контрольовані послідовності звучань сформувалися пізніше за вміння їх сприймати [Morley 2012, с. 112], тобто внаслідок імітації моделей та їх тренування (ітерації, дуплікації тощо). Так "просодична протомова" ("prosodic protolanguage") слугувала передвісником сучасної мови та музики [Masataka 2009, с. 11], а темпоральні об'єднання одиниць стимулювали формування ритмічності природної мови [Masataka 2007, с. 38] і поетичного ритму, з яким пов'язана іконічність репрезентації світу [Aviram 1994, с. 85; Nänny 2005, с. 231].

Вищевикладені гіпотези дозволяють пов'язати виникнення протомови із еволюційними змінами в соціальній когніції та посиленням ефективності вербального каналу комунікації: в історії розвитку суспільства передача інформації через вираз обличчя, за допомогою неконвенційних вокалізацій із властивою їм експресивною інтонацією, а також за допомогою імітацій дій поступалася застосуванню вербальних засобів. Домінування вербального каналу передачі інформації забезпечило посилення соціальної інтеграції та комунікативний стрибок від спільної концентрації уваги

(“shared attention”) до спільної реакції (“shared reaction”) [Bowie 2010, с. 26] комунікантів на подану інформацію.

• Протомова спиралася на бінарну опозицію моделей і мала обмежений обсяг словника [Carstairs-McCarthy 1999, с. 13–15; The Emergence... 2010, с. 16]. Матеріал реконструйованих прамов дозволив засвідчити актуальність архаїчних лексико-семантичних і граматичних протиставлень.

Наприклад, у протоуральській системі актуальні концептуальні опозиції ‘священний vs світський’, ‘ритуальний vs повсякденний’, ‘літній, старий vs молодий’, ‘чоловік vs жінка’, ‘вождь, глава vs прихильник, учень’ тощо [Hajdú 1992, с. 248].

У праїндоевропейській системі найархаїчнішого періоду існувала двочленна граматична організація категорії іменників (генітив на **-os*, **-om*), яка узгоджувалася з протиставленням ‘актив > істота vs інактив > неістота’. Наприклад, АКТИВ – іє. *Hner-s* “чоловік” (**ner⁻¹* “життєва сила; чоловік” [IEED, с. 765]), іє. **ek^[h]uo-s* “кінь” (**ek^huo-s* [IEED, с. 301–302]), а також позначення понять ‘зуб’, ‘нога’, ‘рука’, ‘сущий’, ‘бог’, ‘жінка’, ‘сестра’, ‘той, хто дає’, ‘вовк’, ‘собака’, ‘вівця’ тощо vs ІНАКТИВ – іє. **p^[h]t^[h]er-om* “крило” (**pet⁻¹* “широко розкривати обійми, руки”, **pet⁻²* “падати; летіти” [IEED, с. 824–826]), іє. **uest^[h]r-om* “одяг” (**ues⁻⁵* “одягати; сукня” [IEED, с. 1172–1173]), а також позначення понять ‘неволя, ярмо’ ‘слід, ґрунт, місце’, ‘деревина’, ‘життєвий час’ тощо. Категоризація актантів на активні та інактивні вплинула на систему позначень дій, співвідносну з іменними класами, а також спрямувала сполучуваність дієслів з іменами активних чи інактивних денотатів. До того ж з антиномією ‘актив – інактив’ пов’язані особливості індоевропейської прамови в плані граматики й семантико-синтаксичних відношень.

Для ранніх етапів формування праїндоевропейської системи реконструюють також просторово-темпоральну антиномію ‘тут-зараз’ vs ‘не тут-зараз’, актуалізовану суфіксальним приєднанням дейктичних маркерів (**i* ‘проксимальне просторово–темпоральне значення’ vs **e/o* ‘Der-Deixis’ / ‘дистальне просторово–темпоральне значення’) [Shields 1992, с. 25–27].

Типологічні паралелі цих та інших опозицій підтверджуються істориками мови на матеріалах реконструкцій (у протоафразійській [Blazek 1989, с. 213] та протозахідносемітській системі XIV ст. до н.е. [Steiner 1996, с. 225], у протосхіднокавказькій мові [Schulze 1997, с. 36]) та сучасних мов із бінарними класифікаціями, зокрема, автохтонних мов Америки).

Імовірно, дуалістична модель світу, тобто яка ґрунтувалася переважно (чи винятково?) на бінарних опозиціях, пов'язана з обмеженістю позначень у протомовах. Фахівці в галузі складних систем вважають, що бінарна опозиція не може бути “єдиним логічним оператором” [Lansing 2011, с. 571], оскільки недостатньо інформативна для таких “особливо складних систем” як природні мови [Даль 2009, с. 108], тобто систем зі складною мережею позначувальних. Важливі й інші логічні операції, які дозволяють створювати нові поняття шляхом збільшення обсягу (екстенсiонал) чи змісту (інтенсiонал) поняття, тобто операції ускладнення понять. Тому для ефективного функціонування мови, окрім бінарної опозитивності, мають реалізуватися й інші типи (класифікаційних та імплікаційних) зв'язків.

Говорячи про складність/простоту будь-якої системи, слід враховувати ресурси та правила поводження з ними. Якщо охарактеризувати протомову з огляду на ресурси, то з її невеликим обсягом позначувальних вона, імовірно, виявляється вельми простою. Бідність засобів вираження стримує їх виражальну силу й зменшує багатство вираженого змісту. З огляду на правила поводження зі складниками системи, у протомові припускаємо простоту відношень між засобами (формами) та вираженим ними змістом повідомлень (значеннями).

Складність ресурсів визначається будовою й семантикою одиниць.

У структурному плані першоодиниці були простими й існували як:

- цілісні (нерозчленовані) звукові комплекси ;
- нерозкладні силабофонемі);
- наголошені (змістовий центр) і ненаголошені склади (P. Creed);
- фонестемі /комбінації фонів (L. Rolf)
- слова/крики (E. Hermann); слова обсягом не більше складу (W. Havers)

• одиниці, які мають консонантну опору (L. Rolf), що згодом модифікувала вокалічні складники – CV (E. Hermann)

• прості й зручні для відтворення та сприйняття комбінації фонетичних складників (W. Havers);

- корені та/чи слова без синтаксису (R. D. Green);
- однослівні речення (M. A. Arbib, M. Tallerman [The Emergence...2010, с. 83–98, 153–166]).

З огляду на зміст, протоодиниці можна схарактеризувати так:

- “імена-уявлення, знамення, які давали уявлення, образ предмета, а не поняття” і мали нечітке інваріантне значення ;

- холистичні одиниці (K. Smith [The Emergence...2010, с. 1]), схожі на слова-речення з синкретичним значенням, які узагальнюють інформацію про конкретні події (M. A. Arbib, M. Tallerman [The Emergence...2010, с. 83–98, 153–166]);

- одиниці з “дифузною” (L. Rolf), “невизначеною” семантикою (E. Hermann), які функціонували на “дометафоричній стадії розвитку мови”;

- позначення складних (“thick”) концептів, лексикалізованих іменниками (M. Wernig [The Emergence...2010, с. 67–82]);

- слова з дейктичним / вказівним значенням (К. Бюлер, E. Hermann; P. M. Grenfield et al [The Emergence...2010, с. 35–51]);

- вербально-іменні та адвербіально-прономінальні одиниці (K. Shields);

- одиниці, які співвідносилися з такими самими референтами, як і сучасні слова (D. Bickerton [Bickerton 2010, с. 438]).

У функціональному плані складникам протомови властива частотність (W. Havers). У семіотичному плані вони являли собою:

- довільні знаки (A. D. M. Smith [The Emergence...2010, с. 100]; J. A. Rush [Rush 1996, с. 16]);

- знаки з символічними та індексальними властивостями (P. M. Greenfield et al [The Emergence...2010, с. 35–51]; T. Deacon, D. Bickerton [Bickerton 2010, с. 432, 438]);

- іконічні знаки (M. Danesi [Danesi 1993, с. 72, 83–104], M. Donald [Donald 2012]);

- індекси та ікони, які перетворювалися на символи.

Обмежена кількість і структурна простота позначувальних, домінантність дуалістичного принципу моделювання світу пов’язані із конкретністю виражених понять, їх незначним змістом (інтенціонал) та обсягом (екстенціонал).

Бінарна опозитивність будується на простій одномісній логічній операції заперечення, а поняття співвідносяться як *A* vs НЕ-*A* (ОДНИНА vs НЕ-ОДНИНА; ТЕПЕРІШНІЙ vs НЕ-ТЕПЕРІШНІЙ, ВІДЧУЖЕНИЙ vs НЕ-ВІДЧУЖЕНИЙ тощо). Це стимулює подальший розвиток понять за допомогою складніших (двомісних) логічних операцій: у результаті кон’юнкції (поєднання термів) збільшувався зміст і зменшувався обсяг, а через диз’юнкцію (роз’єднання термів) зменшувався зміст і зростав обсяг понять. Еволюційні процеси спеціалізації та генералізації понять супроводжувалися формуванням нових правил їх вираження (граматики).

Поступове збільшення вербальних ресурсів і правил оперування ними уможливлували позначення складнішого змісту.

Наприклад, для першої (найархаїчнішої) стадії розвитку індоєвропейської прамови реконструюють відсутність флексій. На другій (анатолійській) стадії діяла диференціація коренів через аблаут, а на третій стадії (дочірніх діалектів) засвідчено розвиток системи відмінків і граматичних категорій числа, особи, часу. К. Шилдз [Shields 1992, с. 13–19] наполягає, що відмінювання іменників і формування спеціальних форм вираження категорії НЕ-ОДНИНИ було результатом пізнішого розвитку, а біфуркація НЕ-ОДНИНИ на ДВОЇНУ і МНОЖИНУ трапилася ще пізніше⁴¹. Так само відбувалася диференціація категорій особи й часу:

- ОСОБА vs НЕ-ОСОБА >
1 ОСОБА vs 2 ОСОБА vs 3 ОСОБА;
- ТЕПЕРІШНІЙ vs НЕ-ТЕПЕРІШНІЙ >
ТЕПЕРІШНІЙ vs МИНУЛИЙ vs МАЙБУТНІЙ [Shields 1992, с. 13–19].

Граматичні правила охоплюють понятійні диференціації, а тому системна складність відповідає понятійній складності.

В індоєвропейській прамові категорії не/відчуженої посесивності співвідносилися з іменами активного класу. Дискусійним залишається питання про маркованість невідчуженої посесивності прономінальними енклітиками чи її немаркованість [Baldi 2002(a), с. 35–37]. Важливішим для нас є той факт, що в дочірніх системах (хетській мові, санскриті) наявні як засоби позначення невідчуженої приналежності (бахуврихи та прономінальні енклітики), так і засоби вираження відчуженої приналежності – морфологічні маркери (присвійні займенники) і предикативні конструкції екзистенції (на зразок *mihi est*). Примітно, що в індоєвропейській прамові (а) бахуврихи, які функціонували ще на ранній до- чи слабифлексивній стадії [Burrow 2001, с. 215], позначали належність ознаки посесору, (б) архаїчна конструкція зі стативним дієсловом і дативом (на зразок *mihi est*) уживалася на позначення найзагальнішого значення посесивності, а (в) конструкція з генетивом, яку засвідчено в окремих дочірніх мовах, розвинулася на позначення вузького посесивного значення – ‘володіння’ [Bauer 2000, с. 158, 193], (г) енклітики невідчуженої приналежності та відокремлені присвійні займенники на позначення відчуженої приналежності утворилися внаслідок розвитку прономінальної парадигми.

⁴¹Серед індоєвропейців відсутня згода стосовно архаїчності двоїни: ця числова категорія або існувала на ранніх етапах праіндоєвропейської єдності й потім розпалася, залишивши релікти в дочірніх мовах, або виникла як інновація в окремих дочірніх системах [Quiles 2011, с. 190].

Вищевикладене дозволяє зробити висновок про те, що у протомові актуальним було протиставлення НЕ-ПОСЕСИВНІСТЬ (наявність ознаки) vs ПОСЕСИВНІСТЬ, яке ускладнювалося опозицією (НЕВІДЧУЖЕНА vs ВІДЧУЖЕНА ПОСЕСИВНІСТЬ). Спеціалізація категорії посесивності вимагала збільшення ресурсів для позначення диференціації відносин. Ускладнення виражальних засобів дозволяло кодувати складніші поняття та одночасно спрощувати декодування сигналу й зменшувати незрозумілість, неоднозначність змісту.

Проте відповідність між позначувальним та позначуваним досягалася не лише диференціацією форм, а й “поширенням моделі”. Оскільки в індоєвропейській прамові відношення не/відчуженої посесивності корелювали з групою активних іменників, то енклітики маркували ситуацію відсутності зміни або руху, у якій посесор не ініціює й не контролює посесум (частини тіла – ‘моя рука’, назви спорідненості – ‘мій батько’, соціальні зв’язки – ‘мій господар’, локативні відношення – ‘його нижня частина; його передній бік’, назви речей, тісно пов’язані з людиною, та інші реляційні назви – ‘армія’, ‘межа’ тощо [Baldi 2002(a), с. 31–32]). Незалежні посесиви маркували ситуацію зміни чи руху, в якій посесор ініціює або контролює посесум.

На наш погляд, позначення з енклітиками та бахуврихи слід розглядати як варіантні актуалізації однієї моделі, відповідно до якої сенси ‘незмінна ознака; невідчуженість’ експліковано залежним, невідокремленим складником структури. Такі іконічні позначення протиставлялися іншим формально-змістовим кореляціям, де сенси ‘змінна ознака; відчуженість’ експліковано незалежним, відокремленим складником посесивної конструкції.

Стосовно когнітивно-еволюційних процесів та ролі іконічності в їх перебігу, можна зробити такі узагальнення:

- сучасний, філогенетично вторинний “когнітивний тип мислення” відрізняється від архаїчного типу мислення (Таблиця 1.1);
- у ментальній еволюції функціональна домінантність правої півкулі передувала функціональній домінантності лівої півкулі й стимулювала активне формування образів та іконічне відтворення світу; у філогенезі мімізис слугував передумовою символізації [Fabrega 2002, с. 253];
- розвиток мануальних рухів, виготовлення знарядь праці, повтор і тренування соціально важливих операцій супроводжувалися жестовою імітацією об’єктів і явищ довкілля (visual mimesis “візуальний мімізис” [Danesi 1993, с. 89]), що означало початок реалізації жестами знакової

(індексальної та іконічної) функції; поєднання спілкування, маніпулювання предметами й наслідування уможливило символізацію;

- архаїчний (іконічний) тип мислення, налаштований на холістичну обробку інформації про довкілля, визначив актуальність стратегії моделювати світ через бінарні опозиції та розглядати одні реалії як тотожні чи протилежні, подібні чи неподібні (відмінні) до інших, разом з якими вони усвідомлювались як ціле, складники якого не можуть існувати окремо;

- формування іконічних знаків створювало відповідні умови для кодування інформації про референти у вигляді доволі простих і абстрактних структур – схематичних моделей образів;

- схеми-образи являють собою абстрактні репрезентації рекурентних динамічних моделей сенсорно-моторної взаємодії людини зі світом, які упорядковують розуміння довкілля [Johnson 2013, с. xiv]; основні властивості цих схем полягають у тому, що вони (а) мають образну, а не пропозиціональну (категоріальну) природу, (б) доволі абстрактні, схематизовані, (в) неускладнені деталями (на відміну від ментального образу), (г) мають простір для подальшого метафоричного розширення, (д) ґрунтуються на бінарних опозиціях ('центр – периферія', 'верх – низ', 'правий – лівий', 'зад – перед', 'близький – далекий', 'прямий – кривий', 'внутрішній – зовнішній', 'частина – ціле', 'маса, сукупність, неподільне ціле – те, що можна перерахувати, одиниці', 'важкий – легкий', 'темний – світлий', 'великий – малий', 'теплий – холодний', 'дужий – слабкий' тощо) або передбачають їх як складники (КОНТЕЙНЕР – 'межа – внутрішній – зовнішній' тощо [Kövecses 2006, с. 207–210; Johnson 1987, с. 41–100];

Таблиця 1.1

Домінантні типи мислення на різних етапах ментальної еволюції
(за даними Matlin 2005, с. 45–46, 378, 381–382)]

Ознаки	Когнітивний тип мислення	
Послідовність у філогенезі	первинне, архаїчне;	вторинне, сучасне;
Функціональна співвіднесеність з півкулею мозку ⁴²	переважно з правою півкулею;	переважно з лівою півкулею;
Тип сприйняття та оцінка інформації про об'єкти, події тощо	симультанний; цілісний (гештальтний); синтезуючий – шляхом одномоментного осягнення інформації;	дискретний; лінійний (оперування послідовностями, переліками); аналітичний – шляхом здійснення послідовних операцій;

⁴² Латералізація мозку передбачає не тільки диференціацію функцій правої та лівої півкуль, але також їх перехрещення, завдяки чому людина здатна до подвійного кодування й збереження інформації - образного та вербального.

Здійснення процесів обробки когнітивної інформації	переважно висхідне, орієнтоване на зовнішній стимул і вплив на рецептори, а також на встановлення численних контекстуальних зв'язків між різними значеннями одного образу, або між цілісними образами, і створення багатозначного контексту, мозаїчної / калейдоскопічної картини довкілля з нечіткими зв'язками;	переважно нисхідне, орієнтоване на попередній досвід, знання й очікування, а також з'ясування лише окремих, суттєвих для аналізу ознак та відношень, усталених причинно-наслідкових зв'язків і створення однозначного контексту;
Пріоритетний спосіб здійснення пізнавальної діяльності (здобування, структурування та обробки інформації)	просторово-образний, доповнений елементарним мовленням, оперуванням простими граматичними конструкціями	логіко-вербальний, доповнений оперуванням нескладними образами і геометричними фігурами
Репрезентація соціально важливої інформації	важливими є невербальні засоби, передача в образах і сценаріях, які транслюються за допомогою символів, зображень, жестикуляції, ритуалізованої дії;	здебільшого словесно-знакова;
Достовірність репрезентації	достовірна й неproblemатична;	багатозначна й недостовірна;
Домінантна модель взаємодії з реальністю, тип світоглядних цінностей	пристосування до світу як до незмінної даності, орієнтація на пасивне споглядання й контроль над реаліями, в тому числі й за допомогою слова;	активне перетворення й конструювання довкілля, ініціація нових комплексів та очікувань; орієнтація на пошук причинно-наслідкових зв'язків.

- протомова виникла як засіб лінійного поєднання знаків через необхідність накопичення й збереження досвіду, набутого в процесі адаптації гомінідів до довкілля шляхом варіювання їх поведінки, та уможливила вихід за межі ситуативного мислення (“on-line thinking”) [Bickerton 1995, с. 129, 153–154];

- природна мова еволюціонувала не тільки як засіб комунікації, а й як репрезентативний засіб унаслідок здатності людини долати тиск ситуативного контексту, змінювати його просторовий та хронологічний виміри й мисленнєво переходити від умов, у яких здійснюються події (тут і тепер), до умов повідомлення про них; можливість повертатися до попереднього досвіду й вилучати з нього образи, певним чином модифікуючи їх, не могла бути реалізованою без відповідної системи кодування (втлення ідеї адресанта в зрозумілу для адресата повідомлення, загальноприйняту комунікантами форму);

- саме мімізис, очевидно, надавав людині можливість “відбирати важливі фрагменти інформації з попереднього досвіду й аранжувати їх у певні моделі, на основі яких вибудовувалася подальша поведінка” [Bickerton 1995, с. 59];

- засоби протомови дозволяли формулювати повідомлення та обмінюватися життєво важливою інформацією, позначати базисні соціальні й оцінні концепти, які формувалися внаслідок усвідомлення дихотомії “я – інший” та реакції на поведінку членів суспільства – ‘свій (приятель, помічник, предок, нащадок, єдинокровний, потенційний партнер) – чужий’, ‘добрий – поганий’, ‘енергійний – неквапливий’ тощо [Fabrega 2002, с. 260–261];

- одиниці протомови співвідносилися з “референтами категорії об’єктів чи явищ, які існували в реальному світі” [Bickerton 1995, с. 31] і залучались у конкретну ситуацію, тому знаки якомога точніше ідентифікували реалії позамовної дійсності через їх найважливіші, салієнтні ознаки й “по-справжньому ” відповідали ситуації, яку вони позначали;

- у визначенні салієнтності важливими були емоції [Storey 1996, с. 10–12], оскільки людина пам’ятає про свій емоційний стан і вдалу чи невдалу реакцію на колишню ситуацію, що й диктує потенційну поведінку в певних умовах;

- іконічність засобів, які уживалися в протомові, сприяла встановленню відповідності між позначувальним та позначуваним, знижувала конфлікт між простотою форми та синкретичністю вираженого нею змісту;

- міметичні (образні) репрезентації не зникали з часом, а залишалися на “глибинному рівні універсалій” [Fabrega 2002, с. 255], хоча й поступалися символічним репрезентаціям, які дозволяли втілювати смисли в загальноприйнятті значення вербальних одиниць, формувати абстрактніші концепти й кодувати зміст незалежно від певної модальності.

Отже, значення іконічного знака для еволюції когніції, мови, й культури полягає в тому, що формально-змістова імплікація уможливила прозоре кодування інформації про реалії довкілля у вигляді схем-образів, які з часом зазнавали поглиблення й деталізації. Цілком імовірно, що індекси, які забезпечували зв’язок між людиною та референтами шляхом вказівки на них, виявилися семіотичною можливістю для утворення вмотивованого (іконічного) кодування, яке, в свою чергу, стимулювало перехід до довільного (символічного) позначення.

1.1.3.2. Основні положення теорії іконічності. Концепція іконічності вперше запропонована Ч. С. Пірсом, семіотичні ідеї якого були підтримані й розвинені Ч. Моррісом та Р. Якобсоном. Положення знакових теорій цих дослідників дуже докладно проаналізовано в сучасних публікаціях – монографіях і статтях [Cuurege

2008, с. 53–54, 62, 83–90; Classics... 2013, с. 1–58, 109–128; Peirce's ... 1996], підручниках (Sebeok 2001, с. 36, 62, 109] та довідниках із семіотики [Nöth 1995, с. 11–78]. Тому нижче викладено лише найбільш релевантні для нашого дослідження тези відносно суті й безперервності семіозису, феноменологічної природи знака, типології семіотичних відношень.

Ч. Пірс визначав семіозис як тріадичне відношення між об'єктом, репрезентаменом (знаком) та інтерпретантою. Ч. Морріс додавав ще одну важливу складову до знакового відношення, виходячи з того, що ракурс зв'язку між знаком та об'єктом залежить від інтерпретатора (interpreter). Оскільки “те, що враховується в об'єкті, у різних інтерпретаторів може бути відмінним”, а знаком може бути “що завгодно, що позначає щось інше”, породжує інтерпретанту, відсилає до неї і “не потребує нічого, крім можливості бути інтерпретованим”, то семіозис виявлявся безкінечним (“*ad infinitum*”) процесом⁴³.

Такий погляд на природу семіозису й узагальнене розуміння знака, яке охоплювало “усю множинність сигніфікативних явищ”, визначив підхід вчених до типології семіотичних відношень.

Класифікація знаків, розроблена Ч. Пірсом відповідно до типів зв'язків між позначувальним та позначуванним, розрізняє знаки-індекси, знаки-ікони й знаки-символи. У знаках-індексах наявний причинно-наслідковий чи вказівний за характером зв'язок суміжності між позначувальним та позначуванним (вказівні та присвійні займенники, прийменники та прийменникові словосполучення зі вказівними значеннями; Полярна зірка вказує на північ, флюгер визначає напрямок вітру тощо). Позначувальне та позначуване символів пов'язуються культурною конвенцією суспільства: “Репрезентативний характер [символу] полягає в тому, що він є правилом, яке обумовить його Інтерпретант”. Для іконічних знаків релевантним буде імплікативне відношення схожості між позначувальним та позначуванним: “Знак може бути іконічним (iconic), тобто може репрезентувати свій об'єкт здебільшого через подібність, незалежно від способу його існування”. Якщо ікони (або гіпоікони / hupoicon) репрезентують прості якості, то вони належать до образів; якщо вони репрезентують відношення між частинами об'єкта через аналогічні відношення між їх власними складниками, то це – ікони-схеми; а якщо репрезентація відбувається через паралелізм у чомусь іншому, то такі ікони виявляються метафорами.

⁴³ За Ч. Моррісом, семіозис – це “процес, у якому щось функціонує як знак”. Цей погляд поділяли Ч. Пірс і Р. Якобсон: “усяка сигніфікація є лише трансляцією одного знака в іншу систему знаків. Пірс виявляє здатність будь-якого знака бути переведеним у безкінечні ряди інших знаків, які до певної міри завжди еквівалентні один одному”.

Такі ж види знаків аналізував Ч. Морріс⁴⁴ і розглядав їх як різні маніфестації в семантичному вимірі семіозису (тобто у відношенні знаків до об'єктів). Не заперечував проти такої типології Р. Якобсон, відзначаючи, що Ч. Пірсу вдалося спостерегти три пов'язані між собою, а не розмежовані, як це часто стверджується, способи знакоутворення, “один із яких [у системі] превалює над іншими”

Відсутністю чітких меж між типами знакових репрезентацій створюється семіотичний континуум, у якому “по відношенню до кожного об'єкта чи ситуації можуть бути виражені всі ступені семіозису” (Ч. Морріс), а позначувальне знака виявляється залежно від того, які саме ознаки позначеного об'єкта беруться до уваги інтерпретатором і висвітлюються в кожній конкретній ситуації, “подібною до тієї, що спостерігається, чи тієї, яку вважають відомою з досвіду” (Ч. Пірс). Отже, Ч. Пірс усвідомлював важливість сфери реалізації об'єктом його знакової функції та інформативність знака для людини: знак відсилає “до свого об'єкта <...> через існування динамічного (включно з просторовим) зв'язку з індивідуальним об'єктом з одного боку, і з *чутливістю чи пам'яттю того, кому він служить знаком*, – з іншого” (курсив наш).

Семіотична безперервність виявляється як у синхронії, так і в діяхронії. Це пояснюється набуттям людиною різного досвіду на певних історичних етапах і, відповідно, варіюванням (у просторі) чи зміною (у часі) форми й інформаційного наповнення знака. “На ранніх етапах розвитку мови в ній, можливо, неабияку роль відігравав елемент мімікрії. Але в усіх дотепер відомих мовах такі репрезентації замінені конвенційними мовленнєвими знаками. Останні якраз такі, що можуть бути витлумачені тільки іконами. У синтаксисі ж будь-якої мови існують логічні іконічні знаки, у яких подібність установлена конвенційними правилами” (Ч. Пірс). Переконаємося, що просторово-темпоральною гнучкістю репрезентацій підтримується семіотична безперервність: “Індекс може містити в собі <...> Ікону як свою складову частину” (Ч. Пірс), а “складниками Символу можуть бути як Індекс, так і Ікона” (Ч. Пірс). У процесі історичної наступності семіозису “символи істотно

⁴⁴“Індексуєчий знак не характеризує свій денотат (за винятком того, що приблизно вказує на просторово-часові координати) і не мусить буди схожим на те, що він позначає. Знак, який характеризує те, що він може позначати (денотувати), <...> виявляє такі свої особливості, якими повинен володіти його об'єкт як денотат. У такому випадку характеризуєчий знак виявляється знаком іконічним, а якщо це не так, характеризуєчий знак можна назвати символом. <...> ‘Концепт’ можна розглядати як семантичне правило, яке визначає уживання характеризуєчих знаків. Семантичне правило іконічних знаків полягає в тому, що вони позначають (денотують) ті об'єкти, яким властиві такі ж ознаки, що й самим знакам, або – частіше – певний обмежений набір цих ознак” (Ч. Морріс).

збільшуються. Вони виникають з інших знаків, особливо іконічних [i] змішаних знаків, які поділяють природу ікон та символів” ”(Ч.Пірс).

Погляди Ч. Пірса на типологію знакових відношень стимулювали полеміку серед авторитетних фахівців у галузях семіотики та лінгвістичної семантики. Дискусії часто точаться навколо понятійно-категоріального апарату й дефініцій Ч. Пірса. Як це зрозуміло навіть із назв окремих робіт [Liszka 1990; Short 1996], науковці сперечаються про те, що саме мав на увазі Ч. Пірс, висловлюючись із того чи того приводу. У роботах висловлюються неоднакові погляди (пор. [Bierman 1962; Goodman 1968] та [Кравченко 1999; Sonesson 1998]) стосовно механізмів сигніфікації, розуміння знака, його інтенціональності, семіотичної природи ментальних відображень.

Сумніви щодо правильності переконань Ч. Пірса здебільшого пояснюються пануванням структуралістського підходу до трактування мови й підтриманням ідеї довільності мовного знака, згідно з якою “мова – умовність”(Ф. де Соссюр)⁴⁵. Дослідник М. В. Нікітін категорично стверджує: “У витлумаченні знака семіотика попрямувала за Ч. Пірсом. А їй слід було дотримуватися шляху, показаного Ф. де Соссюром. Пірс обійшовся без відправника знаків <...>. Знак – конвенціональний транслятор значень від відправника до отримувача <...>. Саме ця конвенція пов’язує хоча й умовним і навіть довільним зв’язком позначувальне (десигнатор) та позначуване (значення, десигнат), але ж нічого не заважає йому (там, де це можливо й бажано) бути так чи так мотивованим.

Безсумнівно, умовний характер знака не спростовує мотивації. Визнання цього факту знаходимо не тільки в роботах сучасних лінгвістів, але також у вченні представників Женевської мовознавчої школи⁴⁶. Ш. Баллі зазначав, що за допомогою прийомів ритмічної організації висловлювання не лише досягається експресивність мовлення (Ш.Баллі), а

⁴⁵ За Ф. де Соссюром, “спосіб вираження переважно залежний від звички”, тим часом “позначуване - немотивоване, тобто виявляється довільним по відношенню до свого позначувального, з яким у нього насправді немає жодного природного зв’язку.

⁴⁶ Аргументи, які можуть бути наведені проти принципу довільності знака, Ф. де Соссюр зводить до звуконаслідувань та вигуків, у яких вибір позначувального не завжди довільний. Цим одиницям належить другорядне місце в мовній системі. Він говорить про маргінальність звукоімітацій і навіть вилучає їх із числа “органічних елементів мови”. Стосовно ж вигуків постулюється “відсутність необхідного зв’язку між позначувальним та позначуваним”. Ф. де Соссюр допускає вмотивованість знака позначуванням для окремих випадків: “Символ характеризується тим, що він завжди не до кінця довільний; він не зовсім порожній, у ньому є рудимент природного зв’язку між позначувальним і позначуваним. Символ справедливості - терези, не можна замінити будь-чим, наприклад, колісницею”. Отже, принцип довільності не абсолютний. Підтримуючи цю тезу, Ш. Баллі відзначав і те, що знак може бути вмотивований своїм позначувальним, “якщо останній дає привід одному чи кільком сприйняттям (акустичним, іноді й зоровим...), які підкреслюють значення, виражене знаком” (Ш. Баллі)

й створюються акустичні й візуальні асоціації, які відповідають вихідним ідеям. Аналізуючи різні засоби (гру артикуляцій – сполуки голосних і приголосних, темброві перепади, експресивний наголос, подовження голосних, повтор складів і слів, паузи; тропи – анафору, антитезу; екзоцентричні композити), Ш. Баллі відстоював умотивованість мовних знаків і важливість асоціацій за формою (позначувальне), які стимулюють враження, і за змістом (позначуване), які “трансформують концепт в усвідомлене уявлення”. Він також розвивав думку про обґрунтованість трьох типів зв’язків: (а) внутрішньознакових – між двома аспектами знака (формою і змістом); (б) внутрішньосистемних / внутрішньокодових – між знаками; (в) зв’язків між складниками вербального коду та екстралінгвальною сферою. Ш. Баллі усвідомлював, хоча й не експлікував ідею про те, що обґрунтованість таких зв’язків сприяє ефективному спілкуванню – прозорості інформації (позначуваного), її доступності для різних інтерпретаторів і спільному для них розумінню знаків. Фактично вчений наблизився до сучасного розуміння іконічних зв’язків як таких, що виявляються у відповідності досвіду, концептуальної й мовної структур.

У контексті сучасних поглядів на мову як знакову систему, яка акумулює, зберігає й передає інформацію про світ, необхідно враховувати те, що одиниці мови як складники репрезентативної системи втілюють знання людини про світ, результати категоризації та концептуалізації речей, явищ, процесів. Тому досвід буття у світі не залишається винятково зовнішнім по відношенню до мови, а входить до неї складовою частиною значень мовних одиниць. Так “основне значення слова описує “фрагмент дійсності” (а саме це й робить базовий концепт), ми передбачатимемо, що ментальний об’єкт (=базовий концепт), який здобуває ім’я, і буде головним значенням слова... . А категорія предметів, що задається цим базовим концептом, стає прямим денотатом слова чи множинністю його референтів. Розвиток полісемії свідчить про мовну фіксацію когнітивного переходу від однієї (часто базової) до іншої категорії. У процесі утворення фігуративних значень цей перехід здійснюється внаслідок усвідомлення спільної для членів вихідної й цільової категорій ознаки чи ознак. Розширення або звуження значення – результат переходу, спрямованого від базової до вищої (суперординатної) чи нижчої (субординатної) категорій, або від нижчої до вищої категорій і навпаки.

Відтак семіотична функція мовних одиниць реалізується за допомогою опосередкованого співвіднесення їх з реаліями довкілля через досвід: знаковість сутності є функція, аргументом якої є досвід. Залежно від досвіду й інформованості мовців обирається тип знання про світ і формат

його репрезентації у мовній картині світу, що доведено різноаспектними дослідженнями [Жуйкова 2007; Манакін 2011, с. 32, 38–39; Манакін 2013, с. 65–123; Janda 2002; Talmy 2000, с. 97–550].

Семіотичною помилкою Ч. Пірса вважають те, що він позбавив знак інтенціональності, тобто “обійшовся без відправника знаків”, а “справжній знак реалізує комунікативно-інформаційний намір відправника”. Нагадаймо, що Ч. Пірс наголошував на необхідності інтерпретанти – ракурсу відношення (див. вище) між репрезентаменом та позначеним (об’єктом знака), який визначається суб’єктом комунікації (інтерпретатором). Дійсно, тлумачення відношення ‘знак – об’єкт’ передбачає як ‘вхід’, так і ‘вихід’ (відправник – реципієнт / інтерпретатор / спостерігач), але має бути відносно постійним, аби забезпечити адекватне видобування інтерпретатором вкладеного відправником змісту в певну форму. Необхідна для цього вимога – однаковість свідомості, концептуального простору відправника й реципієнта знака. Обсяг спільного для них змісту (концепту) та адекватність актуалізованих у свідомості спостерігача імплікацій визначаються спільним досвідом учасників семіозису. Для інтенціонального застосування відправник обирає знак, уже засвоєний ним у процесі пізнання світу. Але ж інтерпретатор при видобуванні змісту, закріпленого за формою, також спирається на власний досвід і знання, засвоєні в певному “просторово-часовому, географічному, історичному, культурному тощо середовищі, складовою якого й є сам знак. Різні аспекти досвіду <...> [входять в концепт], який отримує суспільно значиме закріплення за конкретним знаком. Тому в кожного відправника будь-який знак виявляється пропущеним крізь свідомість спостерігача”.

Отже, обсягом знань про середовище, в якому відбувається семіотична діяльність, визначається динамічна знаковість об’єкта, тип семіотичних зв’язків (реляція – для індексальності, симілятивність – для іконічності) і вибір інтерпретанти.

Як приклад розглянемо *Сонячний візок* – мініатюрну скульптуру епохи бронзової доби (XVIII—XVII ст. до н.е.), яка зберігається в Національному музеї Данії в Копенгагені (див. фотографії з авторського архіву на обкладинці). Для інтепретаторів, які не мають відповідного знання про середовище цієї речі (походження, соціокультурну цінність) і яких не цікавлять художні якості візка, він, швидше за все, буде об’єктом, позбавленим знакової функції. Для іншої категорії інтерпретаторів, які відчуватимуть естетичну насолоду, розглядатимуть скульптуру як результат творчої діяльності, звернуть увагу на матеріал, техніку

виготовлення, визначають функцію візка як декоративну, скульптура виявиться умовним знаком. Ще іншій групі інтерпретаторів відомо, що скульптура втілює уявлення давніх індоєвропейців про хронотоп Всесвіту, адже правий позолочений бік візка уособлює Сонце, обернене до Землі упродовж його подорожі вдень, а зворотний бронзовий бік – рух Сонця у протилежному напрямку вночі. Для інтерпретаторів із таким обсягом знань Сонячний візок буде вмотивованим (іконічним) знаком.

Спільною для учасників мовно-мисленнєвої діяльності когнітивною базою зумовлюється не тільки тип інтерпретанти (індексальний vs іконічний vs символічний знак), а й підстава знака (ground) – ознака, яка обирається й імплікується. У нашому прикладі Сонячний візок може виступати індексом, оскільки слугує вказівкою на етнічно-лінгвокультурне суспільство праіндоєвропейців, з яким він пов'язаний реляційним типом семіотичних зв'язків.

Скульптура може виступати іконічним знаком, зокрема, діаграмою, якщо актуалізуються імплікації подібності. Рух візка уподібнюється руху Сонця – зі сходу на захід. Зміна підстави знака сприяє актуалізації інших імплікацій: позолочений (яскравий) і бронзовий (темніший) є протилежними боками візка, це означає, що вони подібні протилежним сторонам світу – півдню, де більше сонця, і півночі. Чотири спиці колеса – діаграма центру Всесвіту і чотирьох сторін Світу.

Зміна підстави знака зумовлює й метафоричне розширення наведених імплікацій від речі до її ознак, які переносяться з просторових відношень на часові. Позолочений і бронзовий боки візка виявляються поперемінно як складники цілого, що означає регулярну зміну, а це подібно до зміни часових проміжків від сходу до заходу Сонця / від ранку до вечора й від заходу до сходу Сонця / з вечора до ранку, упродовж яких Земля робить один оберт навколо своєї осі. У такому випадку боки візка є діаграматичною репрезентацією доби / дня й ночі.

Імплікація від речі до її ознак та зв'язків результує в семантизацію іконічного символу: колесо візка → солярний символ. В індоєвропейській культурній традиції сонячне коло – архаїчний і багатозначний символ Бога, Всесвіту, Добра і Щастя, циклічності й динамізації Життя, Родючості тощо. До того ж різні асоціації виявляються парними й енантіосемічними (Небо – Земля, Жіноче – Чоловіче начало; Правий – Лівий; Південь, Схід, День, Світло, Вранішня Зоря – Північ, Захід, Ніч, Темрява, Вечірня Зоря тощо). Ці асоціації зберігаються у рефлексках кореня іє. **sáwel-* “сонце” [IEED, с. 881–882]. Пор. значення таких стійких виразів та слів:

‘ВЕРХ, НЕБО’

дангл. *sweg(e)l* “небо; сонце”, *on swegle* “на небі” [BASD-MV 2010, с. 946];

‘НИЗ, ЗЕМЛЯ’

дангл. *under swegle* “під небом” [BASD-MV 2010, с. 946];

дгр. ὑπὸ τὸν ἥλιον “під сонцем, тобто на землі” [ДДГРС 1958, с. 750];

‘БОГ, ЧОЛОВІЧЕ’

дгр. Ἡέλιος “Геліос, Бог Сонця” [ДДГРС 1958, с. 750];

‘САКРАЛЬНИЙ’

дангл. *swegles gáest* “Святий Дух” [BASD-MV 2010, с. 946];

‘БОГИНЯ, ЖІНОЧЕ’

санскр. *sūryā* “Дочка Сонця” [MWSED 2012, с. 1243:2];

‘СВІТСЬКИЙ’

дісл. *sunm-mærir* “люди, мешканці півдня” [CVIED 2004, с. 605];

‘ЖИТТЯ’

дгр. ὁρᾶν φάος ἡελίου “бачити сонячне світло, тобто бути живим” [ДДГРС 1958, с. 750];

‘СМЕРТЬ’

дгр. οὐκέτ’ εἶναι ὑφ’ ἁλίῳ “не бути живим (померти)” [ДДГРС 1958, с. 750];

‘СВІТЛО’

лат. *medio sole* “на полудні” [ДЛРС 2008, с. 714];

санскр. *svárṇara* “яскраве місце” [MWSED 2012, с. 1281:1];

‘ТЕМРЯВА’

лат. *supremo sole* “на заході сонця” [ДЛРС 2008, с. 714];

санскр. *śyāṇaka* “коричневий, темного кольору” [MWSED 2012, с. 1095:1].

Ці та інші приклади переконують, що імплікація від речі (‘колесо, коло’) до ознак (‘має два боки’, ‘рухається’) вмотивовує подальші метафоричні розширення: ‘РУХ КОЛЕСА’ → ‘ЦИКЛІЧНИЙ ПЛИН ЧАСУ’ (‘день і ніч’, ‘життя й смерть’); ‘ДВА БОКИ КОЛЕСА’ → ‘ПРОСТОРОВІ ОРІЄНТИРИ’ (‘верх і низ’, ‘небо й земля’), ‘КОЛЬОРИ’ (‘світлий і темний’) тощо. Примітно, що в різних культурних, просторово-часових актуалізаціях відношення між іконічним символом і денотатом зберігаються. У межах різних знакових систем праіндоєвропейського походження знак кардинально не змінює свого змісту навіть якщо позначає різні ситуації, хоча й варіює його, наслідуючи певні моделі змістової деривації й поступово збільшуючи своє узагальнене значення.

З питанням умовності слід пов’язати й обмеженість тлумачення поняття знака сучасними філософами й лінгвістами, і, як наслідок, недооцінку індексів та ікон: “...питання про *індексальні* та *іконічні* знаки видається суперечливим” (У.Еко). Концепт іконічності (“the very concept of

iconism”) породжує проблеми логічного, епістемологічного й навіть технічного характеру та має бути видалений із семіотичної теорії [Group μ 1995, с. 21]. Ікони взагалі відкидають як знакову маніфестацію (“That There are no Iconic Signs” [Bierman 1962] – “Іконічних знаків не існує”) і наполягають, що вони – умовні, тобто символічні знаки (“В основі всякого зображального дійства, будь-якого зображення лежить конвенція. <...> [І] конвенціональність імітативних кодів – умовність передачі схожості”(У.Еко)). Проти іконічності висувають різні аргументи й категорично стверджують, що іконічних знаків не існує, оскільки схожість чи подібність не задовольняє умовам знаковості.

Перший аргумент – “регресія знака / повернення знака у вихідне положення” (“argument of regression” [Bierman 1962, с. 245]). Якщо єдиною необхідною умовою для виконання об’єктом семіотичної функції виявляється схожість чи подібність, то будь-який об’єкт може стати іконічним знаком будь-чого. Оскільки для всіх об’єктів, існуючих в універсумі, можна встановити кореляції з загальною категорією (істота/неістота, людина/тварина/річ тощо) [Sonesson 1998, с. 7], то всі явища виявляються пов’язаними, поділяють якісь ознаки та взаємодіють. А тому будь-що може слугувати знаком будь-чого. Адже для того, щоб бути знаком об’єкта, цей знак (символ) має заміщати цей об’єкт (“stand for it”), відсилати до нього (“refer to it”); “і ніяка міра схожості не здатна забезпечити відношення референції. Окрім того, схожість ніякою мірою не обов’язкова для співвіднесення” об’єкта зі знаком [Goodman 1968, с. 5].

Із цим твердженням важко не погодитися. Дійсно, іконічність сама собою не ініціює визнання об’єкта знаком. Тому не в іконічності слід шукати знак, а в об’єкті, який слугує для інтерпретатора знаком чогось, виявляється іконічна властивість, зумовлена інтерпретантою.

Другий аргумент стосується симетрії між об’єктом та іконою (“symmetricality argument”) [Bierman 1962, с. 247]: якщо для виконання об’єктом семіотичної функції необхідною виявляється схожість чи подібність, за умов якої об’єкт може стати іконічним знаком, то виникає проблема розмежування об’єкта й іконічного знака. Адже схожість передбачає відношення симетрії. Семіотичний же зв’язок, навпаки, має задовольняти асиметричності відношень між знаком та об’єктом.

Помилковість такого погляду доводять фактами з когнітивної психології. Як відомо, прояви прототипності (прототипні ефекти) демонструють асиметрію в установлених відношеннях подібності. Г. Сонессон [Sonesson 1998, с. 8–10] посилається на результати

експериментів А. Тверські⁴⁷, які спростовують симетричність асимілятивних відношень та їх транзитивність. Очевидно, що реалії, які об'єднуються в одну категорію за схожістю ознаки/ознак, виявляють різні когнітивні характеристики, які визначаються глибиною відомості й важливістю ознак реалій для людини. Певні перцептивні характеристики об'єктів виділяються більше й швидше, ніж інші, а відтак визначають, що саме фіксується в ментальних репрезентаціях (схемах, образах). У такий спосіб прототип (центр категорії) діє як ментальна схема, яка конструюється через досвід певних маніпуляцій з об'єктами (див. про стадію іконічних репрезентацій / “iconic mode representation” [Bruner 1964]) і слугує орієнтиром для об'єднання тих чи тих членів в одну категорію. Такі іконічні репрезентації сприяють засвоєнню та інтеграції нової інформації, формуванню категорій, оскільки встановити спільність між членами категорії, виходячи з безпосереднього зіставлення реалій, відомого та нового знання навряд чи можливо.

Ще один аргумент проти іконічності висувають на підставі того, що “так звані іконічні знаки” (“so-called iconic signs” [Eco 1979, с. 200]) викликають лише ілюзію схожості [Group μ 1995]. Так У. Еко аналізує візуальні знаки (реклама, портрет тощо) і стверджує, що вони не мають “таких самих фізичних властивостей”, як реалії, які вони позначають, а лише спираються на такі ж перцептивні структури, тобто на подібну систему зв'язків, що формується на основі попереднього досвіду [Eco 1979, с. 193]. Наприклад, річ (пиво) та її зображення (реклама пива) активують подібні візуальні стимули (кольори, лінії). Ці стимули виявляються інформативно недостатніми для реципієнта й викликають синестезичні асоціації (смакові, нюхові, тактильні). Тому зображення не може бути знаком, адже знакова функція – кореляція між формою та змістом – реалізується лише через конвенційний код, тобто систему корелятивних правил [Eco 1979, с. 192–193].

Наводячи докази, дослідники обмежуються лише семіотикою художнього зображення. Проте іконічність не обов'язково пов'язана з зоровим сприйняттям. Отже, наведені аргументи виявляються недостатньо вагомими для категоричного заперечення іконічності знака. Аналіз іконічності не може обмежуватися певною категорією маніфестацій, а

⁴⁷ За результати дослідження А. Тверські було з'ясовано, що (1) вислів ‘Північна Корея - це Червоний Китай’ і зворотна структура ‘Червоний Китай – це Північна Корея’ сприймаються інформантами як семантично різні; (2) симілятивні зв'язки Куба–Ямайка та Куба–Росія не передбачають встановлення відношення Ямайка–Росія, оскільки порівняння здійснюються на різних підставах (Куба–Ямайка - на основі географічної близькості країн, а Куба–Росія – за критерієм ‘колишня спільність політичних інтересів’) [див. Sonesson 1998, с. 8-10].

мусить охопити всю семіотику. Як зазначав Ч. Пірс, “предметом ... наукового зацікавлення повинні стати й інші властивості символів – і не тільки символів, але й узагалі всіх видів знаків”. Поділяємо цю позицію і вважаємо, що при розв’язанні будь-яких питань іконічності слід уникати безумовних суджень і шукати компромісні відповіді.

Необхідно також визнати, що іконічність (або іконізм / *iconism* [Anderson 1998; Group μ 1995]) – важлива частина знакової теорії, яка висвітлює значення симілятивних семіотичних відношень у продукуванні знання. Відносно іконічності висловлюються неоднакові погляди, проте використання іконічних знаків у передаванні інформації – доведений факт.

Наступні основні положення теорії іконічності стосуються співвідношення мотивації та умовності, природи семіозису, динамічності відношення між *signans* та *signatum*, градуальності та природності іконічних зв’язків, диференціації іконічності й мотивації, еволюційної значущості іконічних репрезентацій.

- Проблема довільності в її співвідношенні з мотивованістю має розв’язуватися за підходом С. Карцевського, який постулював ідею гнучкості характеру зв’язку між позначувальним та позначуваним; мотивація й умовність взаємодоповнюють, а не нівелюють одна одну.

- Семіотизація – це процес набуття реальним чи уявним об’єктом знакової функції внаслідок усвідомлення акту творення об’єкта (за допомогою знака) та акту використання об’єкта (як знака) у комунікативній ситуації.

- Утворення знаків (семіозис), зокрема, мовних, виявляється процесом встановлення динамічної відповідності між *signans* та *signatum*, яка в залежності від уживання й інтерпретації знака суб’єктом комунікації має індексальну, іконічну, символічну або синкретичну маніфестації.

- Іконічний знак – це таке відношення між *signans* та *signatum*, яке створюється на підставі соціально значущої квантитативної чи структурної подібності між ними.

- Іконічну репрезентацію характеризує зображальність та інформативність, прозорість якої – все ж градуальна для комунікантів, оскільки подібність між позначувальним і позначуваним визначається умовами комунікації та залежить від того, наскільки особистісний смисл, втілений адресантом повідомлення в знакову форму, відповідає семіотичній нормі, тобто значенню одиниці (мовного) коду.

- Іконічній репрезентації властива вмотивованість, хоча явище мотивації – нетотожне іконічності. Мотивація та іконічність об’єднуються на підставі обумовленості зв’язку між *signans* та *signatum*, проте мотивація

не передбачає необхідної для іконічності ‘зображальності’ експонента знака.

- Іконічне відношення – природне, оскільки пов’язане зі сприйняттям схожості. Проте природна не схожість, яка встановлюється між окремими властивостями референтів та їх вербальними репрезентаціями, а сам процес семіотизації, упродовж якого встановлюється аналогія між людським відчуттям довкілля та вербальним вираженням. Симілятивність виявляється важливим принципом, на якому ґрунтуються когнітивні процеси категоризації (видобування з пам’яті еталона й співвіднесення об’єкта з конкретною категорією реалій, які сприймалися й пізнавалися раніше), а також процеси вербального вираження, збереження й передачі інформації, коли код максимально ізоморфний досвіду людини.

- Роль іконічних знаків полягає в стимуляції та спрямуванні коеволюції мови й пізнання, забезпеченні безперервного переходу від стратегії відтворення перцептивного сприйняття до стратегії концептуальної репрезентації відомостей про світ у процесі адаптації людини до природних і соціокультурних умов життєдіяльності.